

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра археології та етнології України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

магістра

(освітній ступінь)

на тему: «Історична пам'ять сучасного населення Поділля»

«Historical memory of contemporary population of Podillia»

Виконав: студент заочної форми навчання
спеціальності 8.02030201 Історія

Шолков Роман Леонідович

Керівник д.і.н., доц. Прігарін О. А.

Рецензент к.і.н., доц. Красножон А. В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

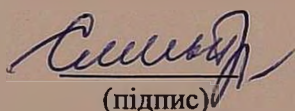
№ 9 від 22 травня 2017 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № 34 від 12 серпня 2017 р.

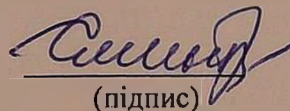
Оцінка добре / С / 80
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

№/к 428 006

Одеса – 2017

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	7
Розділ 2. Формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля	25
Розділ 3. Традиційна обрядовість в історичній пам'яті населення Поділля	50
Висновки.....	78
Список джерел та літератури	81

ВСТУП

Регіональні моделі пам'яті пов'язані з самоідентифікацією населення як частки певної території, регіону. На їхнє формування впливає низка чинників, серед яких варто виділити наступні: історичний, етнічний, етнографічний, геополітичний, соціокультурний, культурно-освітній.

Одним із вирішальним з них є історичний чинник, тобто розвиток регіону в історичній ретроспективі. Протягом свого історичного розвитку територія кожного регіону ставала осередком певних подій, що зумовлювали особливості його цивілізаційного поступу або мали вплив на загальнодержавні чи світові процеси. Ці події носили як героїчний, так і трагічний характер, стаючи джерелом або гордості, або болю. Вони відкладалися, закарбовувалися у пам'яті населення й передавалися від покоління до покоління, відбивалися у місцевих літописах і хроніках, оспівувалися в усній народній творчості, обростаючи з плином часу міфами й легендами. Згодом, на основі цього створювалися нариси історії регіону, а найбільш значущі історичні події регіонального рівня потрапляли до підручників і вмонтовувалися у загальнонаціональну модель пам'яті. Водночас, уродженці чи вихідці з регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, ставали національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні.

Таким чином, у межах кожного регіону формувалася власна модель пам'яті, яка включала, насамперед, уявлення населення про минуле свого краю, створення пантеону героїв і подій регіонального рівня, які справили вирішальний вплив на розвиток його території й країни загалом, а також усвідомлення (або неусвідомлення) себе часткою загальнонаціональних процесів.

Крім того, слід зауважити, що саме проблема історичної пам'яті є достатньо дослідженою як у зарубіжній історіографії, так і вітчизняній, проте

са́ме регіональний а́спект залишається малодослідженим. Що стосується історичної пам'яті сучасного населення Поділля, то дана проблематика не є об'єктом зацікавленості дослідників та не досліджується.

Мета роботи полягає в дослідженні історичної пам'яті сучасного населення Поділля.

Для розв'язання мети були поставлені наступні **завдання**:

- проаналізувати загальні роботи зарубіжних дослідників, що торкаються проблеми історичної пам'яті;
- вивчити роботи вітчизняних дослідників історичної пам'яті
- дослідити ступінь вивченості проблеми історичної пам'яті сучасного населення Поділля.
- проаналізувати процес формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля
- дослідити традиції сучасних українців Поділля

Об'єктом даної роботи є історична пам'ять.

Предмет роботи дослідження сучасного населення Поділля.

Хронологічні рамки визначаються кінцем ХХ – початком ХХІ ст. Дані хронологічні рамки обґрунтовуються визначенням сучасного населення, зокрема, за здобуття незалежності – 1991 р.

Територіальні рамки охоплюють історико-етнографічний регіон Поділля.

У дипломній роботі було використано низку **методів дослідження**. Особливого значення в дослідженні теми набуває історико-порівняльний метод, за допомогою якого проводяться паралелі між традиційною культурою та сучасною. Не менш важливим методом польового дослідження, за допомогою якого було проведено опитування (анкетування) серед сучасного населення Поділля.

Стан сучасної розробки теми. До питання вивчення колективної пам'яті в цілому зверталось багато дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. За

останні роки зацікавлення феноменом історичної пам'яті помітно зросло. Серед зарубіжних дослідників слід відмітити Моріса Хальбвакса, Ян Ассмана, П. Нора. Ці дослідники вивчали історичну пам'ять в цілому, створювали відповідно різні концепції та терміни, якими зараз вміло оперують вітчизняні дослідники і не лише.

Серед вітчизняних дослідників, що вивчають феномен історичної пам'яті слід віднести І. Б. Наумову [44], О. М. Любовець [37-39], В. Солдатенка [47], Н. Яковенко [51], Я. Грицака [26]. Всі вони досліджують більш теоретичні проблеми історичної пам'яті, крім О. М. Любовець, яка торкається регіональних досліджень і побіжно описує Поділля (більш детально історіографію теми подано у розділі I).

Джерелами дослідження є польовий етнографічний матеріал, зібраний у Вінницькій області. Важливим джерелом є фонд Державного архіву Одеської області – колекція професора Петра Трохимовича Маркушевського [1; 2]. Більшу частину фонду складають фольклорні матеріали, записані його студентами в різних областях України, у тому числі і на Поділлі.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг роботи складає 84 сторінки.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база дослідження» представлений аналізом історичної літератури із зазначеної проблематики. Представлений огляд як вітчизняної, так і зарубіжної літератури. Подано характеристику джерел.

В другому розділі «Формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля» досліджується процес формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля. Охарактеризовано особливості регіональної моделі пам'яті. Показано основні чинники, які впливають на формування історичної пам'яті. Основну увагу зосереджено на родинній «живій» пам'яті та на музеї як важливого чинника, що впливає на формування історичної пам'яті.

В третьому розділі «Традиції в історичній пам'яті населення Поділля» розповідає про традиції, які побутують серед сучасного населення. Зокрема, представлене порівняння традиційної культури з елементами сучасної культури населення Поділля. В розділі акцент зроблений на календарну обрядовість.

Список джерел та літератури роботи складає 51 одиницю, із них джерел – 18, літератури – 33 одиниці.

Саме така структура роботи дозволяє послідовно і детально дослідити історичну пам'ять сучасного населення Поділля.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історична пам'ять українців є найістотнішим соціокультурним атрибутом національної ідентичності. Завдання суспільної консолідації актуалізують потребу її ґрунтовного дослідження та здійснення Українською державою ефективної політики пам'яті. Дослідження феномену можна віднести до найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Стан та перспективи становлення історичної пам'яті українців є критично важливими чинниками подальшого розвитку нашої держави-нації, її демократичного європейського майбутнього. Сьогодні, здолавши цілу низку недоліків у осмисленні українського минулого та розробці окремих гострих тем, які раніше піддавалися справжнім табу, перед нами постала проблема відродити історичну пам'ять українців, яка є невід'ємним атрибутом самоідентифікації нашого народу й певним чином прилучитися до європейського історичного й історіографічного процесу, стати його частиною. У науковому дискурсі широкого вжитку набуло поняття історичної пам'яті, дослідження якого можна віднести до найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Розуміння важливості стану та перспектив становлення історичної пам'яті для подальшого розвитку держав-націй ще з ХІХ ст. привертало увагу дослідників.

На формування загальноукраїнської моделі пам'яті значний вплив мають регіональні особливості. Сучасна Українська держава територіально складається з регіонів, які мали відмінну попередню історію, що заклало підвалини щодо існування певних відмінностей на регіональному рівні. Ці відмінності виникли як наслідок перебування в складі різних держав, а також різниці у часі територіального формування того чи іншого регіону. Не останню роль відіграє й та обставина, що у процесі засвоєння певної території крім українців брали участь й інші етноси, що зумовило особливості етнічної карти регіонів (наявність місць компактного проживання представників певного

етносу), особливості регіональних культурних зв'язків і мовної ситуації, ментальності, політичної та правової культури населення, а також дещо відмінну колективну історичну пам'ять. Тому особливістю України є те, що поряд із загальноукраїнською існують й регіональні моделі пам'яті [38].

Перш ніж говорити про конкретно про регіональний аспект, у даному випадку Поділля, слід розглянути загальні тенденції та характеристики історичної пам'яті.

До питання вивчення колективної пам'яті в цілому зверталось багато дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Одним із яскравих таких прикладів є Моріс Хальбвакс – французький соціолог, психолог, представник соціологічної школи Дюркгайма, відомий як засновник наукової галузі дослідження історичної колективної пам'яті. У своїй роботі «Коллективная и историческая пам'ять» намагається дати визначення цим поняттям та порівняти їх. Автор говорить про те, що людська пам'ять фіксує, збирає інформацію передусім про минуле. Тож національну пам'ять нерідко ототожнюють з історичною. До певної межі з цим можна погодитися, однак не слід випускати й очевидних відмінностей, насамперед хронологічних. Національна пам'ять, за будь-яких обставин, «коротша», оскільки її початки, витoki слід шукати в добу формування національних організмів, націй, а історична пам'ять у цьому сенсі поширюється і на часи існування людства, які цьому передували, починаючи від найдавнішого минулого [48].

У роботах, присвячених проблемам пам'яті, Хальбвакс показав, що пам'ять не тільки психофізіологічна, а й соціальна функція. Індивідуальна пам'ять обумовлена «колективною пам'яттю», втіленою в традиціях, соціальних інститутах тощо, а соціальну взаємодію і ритми соціального життя – важливий фактор запам'ятовування. Соціальне середовище впорядковує спогади в просторі і в часі, служить джерелом як самих спогадів, так і понять, в яких вони фіксуються [42].

Важливе інтелектуальне починання у вивченні історичної пам'яті носить історіографічний характер і пов'язане з вивченням ментальності як системи колективних уявлень, що існували в минулому. Такий поворот був здійснений під впливом відомої французької школи Анналів, історики якої, зробивши заяву про синтетичну історію, вивчення ментальності визначили одним із пріоритетів своїх досліджень. Починаючи з 1980-х рр., представники так званої нової культурної історії та мікроісторії, що виникли у США, також присвячували свої роботи вивченню даної проблеми.

Ян Ассман – німецький єгиптолог, історик релігії та культури, один з авторів концепції колективної пам'яті [20].

Я. Ассман у своїй концепції зазначав, що поняття «минуле» виникає тоді, коли усвідомлюється межа між «вчора» і «сьогодні», а смерть є «пер-вісним досвідом» для сприйняття цієї відмінності. На цьому підґрунті формується споріднена культурній пам'яті історична пам'ять. Якщо перша заснована на культурно-мовних символах, то друга – переважно на етнополітичних. В останньому випадку йдеться про переживання (індивідуальне чи спільне) подій минулого, генерування певних схем, міфів, знань про них, меморіалізацію і вшанування тощо [21].

У контексті вивчення «memory studies» термін «місця пам'яті» у науковий обіг ввів французький історик П'єр Нора, який протягом 1983-1995 рр. видав семитомну працю «Місця пам'яті» (фран. «Les Lieux de Memoire»), присвячену історії формування колективної пам'яті Франції. Саме він є автором концепції «місць пам'яті» [37].

Згідно з теорією П. Нора («Простір пам'яті»), колективна пам'ять концентрується і репрезентується в так званих місцях пам'яті, які є не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам'ять суспільства. Головна функція цих місць – збереження групової пам'яті, ними можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, що оточені символічною аурую. Ці

місця мають символічне значення, що може змінюватися завдяки численним індивідуальним чи груповим стратегіям. Згідно з автором, створення і усвідомлення індивідами «місць пам'яті» є головним чинником формування групової ідентичності, а вивчаючи зміну цих місць, можна зрозуміти зміну історичної самосвідомості й колективної ідентичності певної соціальної групи.

Ще одним історіографічним джерелом розвитку концепції історичної пам'яті є праці з усної історії, яка з останніх десятиліть ХХ ст. зазнала широкого визнання. Традиційна історична наука віддає безумовну перевагу письмовим джерелам, рівень довіри до усних свідчень у ній є значно нижчим. При цьому, як правило, посиляються на погрішності пам'яті та присутні у ній намагання представити минуле у вигідному для себе світлі. Однак під впливом суб'єктивістської критики, котра продемонструвала, що будь-який письмовий текст (в тому числі й першоджерела) також являється інтерпретацією, рисою сучасної історіографії стало широке використання усних свідчень [23].

Сьогодні зростає кількість досліджень різних аспектів історичної пам'яті, її формування та функціонування. Ця маса досліджень потребує періодичних історіографічних оглядів. «Наукова пара дигма історіописання, яких би моделей вона не дотримувалась, хоча і здатна дати науковий, тобто раціонально пояснений образ об'єкта дослідження в його предметному представленні, все ж не спроможна забезпечити адекватного знання про об'єкт в цілому, оскільки певна кількість рис і властивостей завжди залишати меться поза вивченням. Тому наукова історіографія завжди творить і творитиме «вибірковий» образ минулого, який порівняно швидко застаріватиме, перетворюючись на стереотип і поступаючись його новій версії, представленій під іншим «кутом зору». Саме тому час від часу виникає потреба в історіографічних оглядах. Зважаючи на стрімке зростання інформаційного простору, ми не можемо сьогодні говорити про всеохопний аналіз тих чи інших аспектів історіографії. Однак, навіть пунктирні окреслення певних етапів, основних напрямів досліджень дають

можливість побачити здобутки, проаналізувати недоліки і показати перспективи подальших студій.

Для вітчизняної гуманітарної науки проблема історичної пам'яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної (і суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності. Набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиборстві з офіційною «єдинонеподільною» схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість. У цей час зростає вага національного історичного знання, а сама історична пам'ять перетворюється у могутній засіб формування національної свідомості. Починаючи з ХХ століття, поняття «історична пам'ять» дуже швидко поширюється на різноманітні аспекти соціальних уявлень про минуле. До вивчення такого складного явища, яким виглядає історична свідомість сучасних українців, приєдналися не тільки історики, а й соціологи, політологи, культурологи. Проблема формування історичної пам'яті актуалізується та перебуває у полі досліджень сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих центрів.

Звичайно, складно розібратись у всіх визначеннях поняття історичної пам'яті, адже зрозуміло, що дати єдине визначення неможливо. Це завдання стало предметом багатьох досліджень сучасних дослідників, серед яких можна назвати таких: В. Масненко, Л. Добіжева, Н. Яковенко, Я. Грицак, А. Портнов, В. Полянський, М. Рябчук, Ю. Зерній, Ю. Шаповал, Г. Касьянов, В. Кравченко, О. Міллер, І. Симоненко та ін. Тож, звернімось до праць кількох із них, в яких вони визначають історичну пам'ять як «фундамент національної ідентичності» (Н. Яковенко) [51], «своєрідний потенціал народу» (Л. Добіжева), «історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості» (В. Полянський) [23].

Ю. Зерній зазначає, що «зафіксована у формах знань, культурних стереотипів, символів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле» [30].

На думку В. Масненка, до пам'яті потрапляє далеко не все історичне знання, а лише найбільш вартісне, продуктивне, придатне до подальшого «вжитку». У цьому сенсі історичну пам'ять можна розглядати як своєрідне психологічне оснащення спільноти чи окремої особи, як матрицю-сито, що слугує для просіювання потоку історичних подій, явищ, фактів.

За твердженням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти [29].

На думку В. Солдатенка, історичну пам'ять традиційно пов'язують здебільшого зі знаннями про історичний поступ суспільства, прогрес його політичної організації (хоча існують і більш комплексні підходи). Ю. Смольніков вважає історичну пам'ять та національну мову головними складовими національної ідеї. П. Тронько вважає, що історична пам'ять – це сфокусована свідомість, що відображає особливе значення і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сучасним і майбутнім. Це вираження процесу організації, збереження і відновлення минулого досвіду народу для можливого його використання у діяльності людей чи для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості. Водночас, як засвідчує досвід, у певні періоди розвитку суспільства, внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних причин, історична пам'ять актуалізується стосовно певних історичних подій. Така актуалізація пов'язана із важливістю генетичного зв'язку історичного досвіду і сучасних подій та суспільних процесів [47].

П. Ситник та А. Дербак також стверджують, що історична пам'ять відіграє особливу роль у формуванні національної самосвідомості. Вона не

лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії, де кожен факт, подія займає свою ціннісну нішу. Відбувається своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, що належить засвоювати і примножувати, і негативний, який слугує застереженням. За цієї умови історична пам'ять виступає не «німим свідком минулого», а «живим збудником людської волі» й водночас дороговказом, орієнтиром доцільної активності. Вважається, що актуалізована історична пам'ять, по суті, є основою для історичної свідомості тієї чи іншої національної спільноти [39].

Г. Бондаренко визначає історичну пам'ять як «категорію історичного пізнання, яка складається з сукупності матеріальних, духовних та генетичних джерел суспільства» [37].

В. Карлова дотримується думки, що історична пам'ять як елемент духовного життя суспільства є таким духовно-практичним феноменом, який утворює історичну свідомість, входить в останню як один із важливих її компонентів. Водночас історична пам'ять є соціокультурним феноменом, стрижнем, на якому формується мова, культура, духовність нації, її національна свідомість. Історична пам'ять – це ті фундаментальні історичні цінності, які є консолідуючим чинником націєтворення. «Історична пам'ять, зберігаючи кожну сторінку життя, боротьби народу за соціальні, політичні і національні права на всіх етапах його розвитку, виступає надійним фундаментом, на якому успішно формується національна самосвідомість».

Л. Зашкільняк стверджує, що історична пам'ять – це здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти. Л. Зашкільняк досліджує роль історичної пам'яті та історіографії у формуванні національної свідомості. Автор робить висновки про те, що історична пам'ять спільноти ґрунтується на

«місцях пам'яті» і «героях», з якими ця спільнота себе ідентифікує. Історична пам'ять у таких випадках служить ідейним засобом легітимації. Історіографія ж, на думку дослідника, завжди виступала одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання не можлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища. [32].

А. Киридон (доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету) у своїх дослідженнях аналізує концепт «історична пам'ять», дефініційну диференціацію концепту, розробляє нові підходи щодо співвідношення професійної історіографії та колективної пам'яті. Авторка трактує «історичну пам'ять» як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів [33, с. 113].

За визначенням А. Киридон, науковці артикулюють існування інтерпретаційних різновидів поняття «історична пам'ять», таких як спосіб збереження й пам'ять трансляції минулого в епоху втрати традицій (звідси – винайдення традицій і впровадження місць пам'яті в сучасному суспільстві); індивідуальна пам'ять про минуле; частина соціального запасу знань, яка існувала вже в примітивних суспільствах; колективна пам'ять про минуле, коли йдеться про певну групу; соціальна пам'ять, якщо мова йде про суспільство; ідеологізована історія (здебільшого пов'язана з виникненням держави-нації); синонім історичної свідомості (пізнання); визначальний чинник національної ідентичності; канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важлива складова самоідентифікації людини та соціальних груп тощо» [33].

Дослідниця визначає, що «концепт «історична пам'ять» концентрує поєднання спеціалізованого наукового історичного знання та знання про

минуле на загал з розгалуженою амплітудою типів знань (філософські, релігійні, природничі тощо)». З точки зору В. Вашкевича, «історична пам'ять виконує функцію носія смислу і значення ситуацій сучасного. Саме вона постійно стикається з усе новими й новими ситуаціями дійсності і відтак сама змінюється в ході виконання своєї основної функції. А проблема збереження історичної пам'яті постає як проблема свідомого про-довження безперервного тривання людської життєдіяльності, сві-домої діяльності, яка є умовою подальшої історії». За визначенням А. Герасимчука і З. Тимошенко історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом і т. ін. уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, які мали місце в минулому. Через культуру історична пам'ять виступає як основа для розвитку історичного мислення, в процесі якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації. Спираючись на історичну пам'ять, історичне мислення формує національні ідеї, які консолідують націю, служать орієнтиром на шляху формування історичної свідомості [22].

М. Козловець зазначає, що «як складний феномен національної культури, історична пам'ять спроможна «записувати» і зберігати всі реальні події як столітньої давнини, так і новітньої історії. Виступаючи не просто сумою знань, а й каналом передачі історичного досвіду, історична пам'ять є невід'ємною складовою ідентифікації особистості, соціальної групи, нації» [23].

Багато українських дослідників використовують тезу про історичну пам'ять як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності. Це справді ефективний важіль, але лише за умови наявності у суспільстві загальноприйнятого проекту майбутнього й консенсусу щодо основоположних цінностей. Коли ж у соціумі гостро стикаються різноспрямовані інтереси і вирують навколо політичні пристрасті, історична пам'ять здатна перетворитися на небезпечне знаряддя маніпулювання масовою

свідомістю. Адже колективна пам'ять – доволі умовна і крихка конструкція, яка вибудовується, як правило, у зіткненні корпоративних інтересів, політичних уподобань, ідео-логічних настанов. З викладеного випливає надзвичайно важлива проблема відповідальності історика (політика – не меншою мірою) за ті «образи минулого», які він пропонує суспільству [44].

Сучасний стан історичної пам'яті українського суспільства характеризується існуванням одночасно різних моделей пам'яті, які належать окремим групам населення. Існують кілька версій історичного розвитку України у суспільній свідомості. Особливо це стосується ХХ ст. і питань, пов'язаних із становленням незалежної держави: по-різному трактуються події громадянської війни, індустріалізації, колективізації, Другої світової війни, травматичні для людської пам'яті події, такі як голодомори, холокості, депортації, терори. Даються різні оцінки не лише окремим фактам і подіям минулого, а також взагалі політиці радянської влади відносно України. В дослідженнях багатьох українських істориків, політологів, філософів домінує територіальний принцип розділення історичних пам'ятей. Наприклад, І. Гирич і Ю. Шаповал вважають, що «існування різних історичних пам'ятей для різних регіонів України є причиною роз'єднаності й поділу України на два головних регіони: української європейської і радянсько-російської євразійської орієнтацій» [25; 50]. В. Карлова визначає, що «...на сьогодні у кожній частині суспільства, і насамперед Західного і Східного регіонів, є свої герої, своє власне бачення майбутнього розвитку України. Крім цього необхідно зазначити, що має місце й інша ситуація, коли на хвилі радикалізму щодо відновлення історичної пам'яті українського народу простежується намагання певних політиків однобічно трактувати радянський період історичного розвитку, обходити і замовчувати його позитивні моменти, що призводить до незадоволення і супротиву значної частини населення, особливо старшого покоління, яке має власне бачення історичного минулого. Все це не сприяє

об'єднанню української нації, яка проходить складний процес свого творення, і визначенню нею свого місця серед світової спільноти» [32]

Як зазначає Ю. Шаповал, «історична пам'ять у найзагальнішому вигляді – вдала метафора, яка віддзеркалює в ментальності певної регіональної спільноти її історичний досвід. Але це не тільки привабливий образ, здатний впливати на свідомість. Історична пам'ять – тривкий елемент культурного ландшафту, складова частина тих уявлень, які формують самосвідомість людини в процесі її соціалізації на певній території. Це також засаднича матриця образного (імажинального) країнознавства – каркас прийнятих у соціогуманітаристиці уявлень про особливості історичного розвитку певної країни та її регіонів. Нарешті, це увесь комплекс пам'яток з відповідним інституційним оформленням їх охорони, вивчення, пропаганди, все те, що забезпечує тривкий зв'язок минулого й сучасності з відповідною проекцією у майбутнє» [50].

На думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одному ланцюгу чи в одній зв'язці концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті». У вузькому розумінні дослідники виділяють кілька рівнів історичної пам'яті: загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні групи), особистісний [45].

Тож, розглянувши здобутки вчених і дослідників в цій галузі, можна зробити певні висновки і спробувати визначитись із поняттями національної та історичної пам'яті. Під терміном «національна пам'ять» ми розуміємо узагальнююче, масове відображення історичних процесів, які відбувалися у нас і відобразилися в історичній свідомості, тобто національна пам'ять фіксує і збирає інформацію про минуле. Але коли ми говоримо про національну пам'ять, то, перш за все, пов'язуємо її з формуванням та існуванням нації. В той же час історична пам'ять дещо ширша і ототожнюється не лише з історією

формування і розвитку нації. Однак історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності, її основою.

Таким чином, історична пам'ять є тим стрижнем, на якому тримається і мова, і культура, і духовність, і, врешті, національна свідомість – ті фундаментальні цінності, які консолідують народ. Отже, історична пам'ять у широкому розумінні – це своєрідний пантеон національної ідентичності. А звідси виходить, що саме історична пам'ять формує національну пам'ять, тобто є її основою. Коли спільнота самоусвідомлює себе як нація, тоді історична пам'ять трансформується в національну. Загалом, вододіл між національною та історичною пам'яттю такий незначний, що ці поняття ототожнюються, вони є взаємопов'язаними, але сам термін «національна пам'ять» вживається порівняно недавно, тоді як більшість дослідників оперують радше поняттям «історичної пам'яті» [23].

Дещо відмінний погляд на феном історичної пам'яті пропонує В'ячеслав Артюх (кандидат філософських наук, доцент СумДУ), розглядаючи загальнонаціональну історичну пам'ять як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють. Наявність спільної історичної пам'яті є, на думку автора, матрицею, на основі якої формується нація.

Як зазначає В. Артюх, зараз в Україні відбувається «накладка» трьох основних типів історичної пам'яті: української, російської і комуністичної. На його думку, між цими моделями не існує моменту взаємоузгодженості. Йдеться найчастіше про конфлікт (хоча все ж можна стверджувати, що тенденція до солідаризації існує між комуністичною й російською моделями в боротьбі проти української). Найгірше те, що ці конкурентні моделі пам'яті існують не лише на рівні суспільної свідомості, але й індивідуальної. Він наголошує, що «нація може вважати себе сформованою, коли у переважній більшості населення країни сформовано ототожнення з цією нацією в минулому,

теперішньому і майбутньому. Складовою такого ототожнення з цією однією нацією є, відповідно, одна модель пам'яті, яка формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї однієї нації» [19].

Є. Захаров зазначає, що в Україні існує конфлікт не лише справжніх історичних пам'ятей, які передаються й накопичуються навіть на генетичному рівні, а й квазіісторичних [23].

І. Симоненко вважає, що «головна проблема криється у наявності справжнього розколу історичної пам'яті громадянського суспільства, котрий ділить країну не на Схід – Захід, україномовну – російськомовну, а на дві ідеологічно протилежні моделі ідентичності – національно-демократичну і постколоніально-радянську» [46].

Історична пам'ять конструюється, створюється суспільством. Ці процеси можуть відбуватися стихійно, як наслідок змін у суспільстві, а можуть – цілеспрямовано та свідомо. В останньому випадку говорять про політику пам'яті. Політика пам'яті формується та здійснюється державою як легітимним представником всього суспільства. До простору формування політики пам'яті долучається безліч суб'єктів (в тому числі політичні сили, ЗМІ, регіональні представництва тощо). Серед останніх – діючі особи, соціальні групи, організації, які, керуючись певними інтересами, використовуючи різні політичні засоби, виявляють себе у просторі політики пам'яті [39].

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перипетій минулого. Влада легітимізує у певній версії історії власні починання, а окремі політичні сили через маніпуляції минулим прагнуть досягти тимчасових політичних цілей.

Порозуміння між суб'єктами у сфері політики пам'яті досягається не лише шляхом організованого пригадування спільного минулого, але й через забуття. Ю. Шаповал вдало підкреслює: «Політика пам'яті – це процес

вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого... «Політика пам'яті» є тим символічним ресурсом, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт...» [50].

Сьогодні складно говорити про можливість досягнення справді спільності у розумінні і оцінках минулого. Втім, науковці пропонують розглянути кілька варіантів та способів провадження політики пам'яті. Використовуючи дослідження українського історика Я. Грицака, можна виокремити такі чотири стратегії політики пам'яті. Перша полягає у примусовому нав'язуванні власної версії пам'яті та забуття, вимагає великих централізованих ресурсів та може спричинити зворотний ефект. Друга стратегія політики пам'яті проявляється у її відсутності, тобто байдужому ставленні держави до власного історичного минулого, та базується на вичікуванні всезагального забування щодо конфліктних моментів кожним новим поколінням. Даний спосіб підлягає сумніву, оскільки за таких обставин визріває небезпека заміщення вітчизняного історичного простору чужими, привнесе-ними ззовні версіями минулого. «Між цими двома крайнощами – агресивною й нульовою націоналізуючою політикою історичної пам'яті – міститься спектр м'якших і, як видається, ефективні-ших засобів», – пише Я. Грицак. Тож, третім способом виділяємо відверте висміювання війн суспільної пам'яті, що, однак, суперечить українським ментальним рисам та специфіці національного характеру, вкрай гостро сприйнятливою до будь-яких жартів з приводу історії. До четвертої стратегічної позиції відно-ситься «пакт забуття» як досягнення мовчазної згоди між воро-гуючими представниками різних версій історичного минулого заради відродження країни та збереження її цілісності [26].

Досліджуючи питання історичної та національної пам'яті, В. Солдатенко зазначає, що маніпулювання історичною свідомістю громадян України багато в чому обумовлено і фактичною відсутністю прийнятної для більшості населення загальнонаціо-нальної ідеології розвитку. «Аналізуючи сучасну історіографію,

неважко дійти висновку, що ми все ще не можемо вибудувати систему координат, у якій доцільно досліджувати і відтворювати вітчизняну історію. Ми схилиємося то до проросійської системи координат, то до антиросійської, то до пропольської, то до антипольської, то до прорадянської, то до антирадянської. З такою ж легкістю «вмонтовуємо» в них факти і явища минулого». Як підкреслює дослідник, продукування суперечливих точок зору, зрештою, вкрай деструктивно позначається на сприйнятті публікацій на історичну тематику. Зростає недовіра до історичної науки загалом, яку дедалі частіше вважають «слухняною служницею» чергової влади. Потрібна об'єктивна, неупереджена оцінка подій, фактів, документів, явищ, процесів з точки зору того, що вони дали з погляду прогресу української нації, її цивілізаційного поступу. «Безапеляційне засудження і відкидання набутоків радянської історіографії (як потенційно негативного чинника), а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної діаспорної літератури (як практично істинних, об'єктивних) виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом входження в наукове середовище...». Він зазначає, що нагромаджений досвід обов'язково слід брати в його сукупності, аналізувати комплексно, не викривляючи ні в бік лише позитивів, «зручних», виграшних сторінок, ані в бік суцільних негативів, трагічних явищ і епізодів. Чим повнішою, адекватнішою буде уява про минуле, тим легше знайти шлях до творчого використання кращих набутоків попередників, а з іншого боку – намагатися уникнути повторення допущених прикрих, часом трагічних помилок, убезпечитися від невиправданих суспільною практикою кроків, ліній поведінки. «Кон'юнктурній вибірковості, штучній селекції фактів, документів, тим більше їх упередженим підтасовкам, довільним маніпулюванням (якими б аргументами доцільності це не намагалися виправдати) варто рішуче покласти край» [47].

Що стосується саме регіональних досліджень, то безумовно чільне місце тут займає Любовець О.М. Дослідниця у своїх роботах неодноразово торкалася

саме проблеми регіональних особливостей історичної пам'яті, у тому числі і Поділля.

У роботі «Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні» авторка зазначає, що власний історичний розвиток пройшло Поділля. Ця територія була складовою Київської Русі, згодом Галицько-Волинського князівства, з XIV ст. – відома як самостійна земля. У середині XV ст. Поділля втрачає свою незалежність і цілісність. Одна частина під назвою «Подільське воєводство» входить до складу Польщі, друга – «Брацлавське воєводство» – до складу Великого Литовського князівства. Після першого розподілу Польщі у 1772 р. обидва воєводства відходять до Російської імперії. Після Першої світової війни та революційних подій 1917-1920 рр. західні землі Поділля відійшли до Польщі і лише у 1939 р. були возз'єднані з УРСР [39].

Такий попередній історичний досвід впливає на ментальність населення, що виявляється у збереженні крайової самосвідомості подолян і наявності регіональної самоідентифікації. Особливо яскраво це простежується на землях, які постійно залишалися у складі Поділля і стали ядром власне подільської культури. У соціокультурному факторі регіон займає проміжне становище між західноєвропейською та східноєвропейською культурою та свідомістю. За етнічним фактором тут спостерігається домінування українців (близько 94%). Водночас у регіоні є райони компактного розселення поляків, білорусів, молдаван та дисперсне розселення інших етнічних груп. Перевага українців і орієнтація значної частини населення на українську культуру дає підстави віднести цей регіон до моноетнічного типу [37].

Джерельною основою для написання дипломної роботи стали результати польових досліджень, під час яких було опитано 13 респондентів різного віку. Основна частина опитаних народженні в Тростянецькому районі, а саме в м. Тростянець та селах Жабонрич, Цибулівка, Ободівка. Також опитування проводилось і у м. Вінниці. Опитані віком від 23 до 62 років, оскільки вони представляють сучасне населення Поділля, тобто проживають в

наш час на території Подільського регіону. Населення старшого покоління представляє собою родинну «живу» історичну пам'ять, а молодше покоління є яскравим носієм трансформованих традицій.

Не менш ґрунтовним джерелом дослідження є архівні матеріали, що представлені в Державному архіві одеської області. Особливу зацікавленість представляє фонд Р 8259 – фонд колекції П. Т. Маркушевського [1;2]. Студентські зошити із записами фольклору, які були передані до ДАОО в складі колекції П.Т. Маркушевського, мають свою історію виникнення. Протягом 1950-1990-х років викладач разом зі своїми студентами втілював в життя унікальний фольклорно-етнографічний проект, основною метою якого було виявлення, збирання та фіксація фольклору в різних областях України. За десятки років експедиційної роботи студентами було опитано тисячі респондентів, мешканців сіл, укладено близька 600 зошитів з фольклорними матеріалами, зібраними переважно в Одеській, Вінницькій, Миколаївській, Кіровоградській, Херсонській областях. Особливу цікавість представляють зошити, що представляють Вінницьку область. Зокрема, у цих зошитах представлені календарно-обрядові пісні.

Отже, дослідження історичної пам'яті охоплює великий проміжок часу – від XIX століття до сьогодення, однак масштабне систематизоване її вивчення тільки розгортається. Це зумовлено цілим рядом концептуальних, економічних, політичних та інших чинників. Така ситуація спричиняє наявність кризових явищ у самоідентифікації українців, відсутність цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті.

Таким чином, проблему історичної пам'яті достатньо висвітлено в історичній літературі. Зокрема, проблематика досліджувалася зарубіжними дослідниками у контексті загальних тенденцій. Вітчизняні дослідники продовжили дослідження зарубіжних істориків, проте, на відміну від них, торкаються проблем саме регіональної специфіки історичної пам'яті певного регіону. У розділі погруповано й охарактеризовано матеріали за темою

дослідження, а також зазначено, що їхня сукупність робить джерельну базу та історіографію роботи цілком достовірною й достатньою для досягнення поставленої мети й виконання визначених у ній завдань.

Розділ 2

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОГО НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ

Сучасна Українська держава територіально складається з регіонів, які різняться своєю історією. Окремі регіони формувалися в різні часи, різні етноси брали участь у засвоєнні їхньої території, унаслідок складності геополітичних процесів вони перебували в складі різних держав на певних етапах розвитку. Різний попередній історичний досвід зумовив особливості етнічної карти регіонів, особливості регіональних культурних зв'язків і мовної ситуації, ментальності, політичної та правової культури населення, а також дещо відмінну колективну історичну пам'ять.

Важливе значення для розуміння сутності історичної пам'яті має аналіз її структури. До основних компонентів історичної пам'яті відносять:

1. Етноісторичну пам'ять у вигляді спогадів про походження, про предків.
2. Соціальна пам'ять, в яку входять уявлення людей про образ та рівень життя на різних етапах існування етносу.
3. Політична пам'ять – знання людей про минулі форми державного устрою.
4. Соціокультурна пам'ять – уявлення про витоки рідної мови, народний епос, національні традиції та звичаї, про зародження писемності, про моральні та соціальні норми, що ствердились в даному суспільстві.
5. Конфесіональна пам'ять – уявлення про культові обряди минулого та прийняття релігії.
6. Пам'ять про форми спілкування з іншими народами, що історично склалися, про культуру міжнаціонального спілкування [35, с. 116].

Історична пам'ять фіксує епохальні події. Невід'ємною характеристикою історичної пам'яті є її актуальність та вибірковість. Ж. Тощенко розглядає історичну пам'ять як «певним чином сфокусовану свідомість, котра відображає

особливу значимість та актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку з теперішнім та майбутнім». Одні події минулого затираються із колективних спогадів, інші – зберігаються, але дослідниками визнано, що «ролевантність події обумовлена не історичним минулим, а сьогоденням, яке постійно змінюється, утримуючи в пам'яті найважливіші факти даної події, її сенс. Іншими словами, «історія пам'яті» аналізує значення, котре сьогодення надає подіям минулого». Селективне відношення історичної пам'яті до подій минулого пояснюється їхньою ціннісною нерівнозначністю для сучасних процесів, можливістю цих подій впливати на майбутні форми суспільного устрою. У пам'яті актуалізується далеко не всі з того, що знає людина про історію свого народу і про свій власний минулому, а лише те, що у нього викликає емоційний відгук, підкріплюючи оцінки сьогодення. У цьому сенсі історична пам'ять є рефлексія сучасності.

Однією з характерних рис історичної пам'яті є відображення нею наступності в ході суспільного розвитку. Матеріальні і духовні цінності, створені попередніми поколіннями, сприймаються нащадками вже в перетвореному вигляді. Це є наслідком все прискореного відображення історичного часу, в результаті чого досягнення минулого застарівають і спадщини батьків недостатньо дітям, які живуть у змінених умовах. Однак це не може означати огульного заперечення минулого. Створені матеріальні цінності є базою для розвитку економіки наступними поколіннями.

Однією з ознак історичної пам'яті є її персоніфікований характер. У пам'яті зазвичай фіксуються не конкретні події, а образи видатних правителів, полководців, громадських діячів. Їх справи надають емоційний вплив на людину і легше запам'ятовуються [36, с. 298]. Конкретною подією, яка закарбовується в пам'яті населення можуть слугувати якісь визначні події як загальнодержавного, так і конкретно регіонального, наприклад, Велика Вітчизняна війна, Голодомор. А що стосується доби козачини та відображення

її в історичній пам'яті населення, то вона залишається в пам'яті через певних визначних діячів того часу – полководців.

Об'єктивна наявність певних регіональних особливостей спонукала дослідників виділити таке поняття, як етнокультурний регіон. Етнокультурний регіон визначається як територія, яка за різноманітністю культурних виявів, сукупністю та інтенсивністю взаємопов'язаних етнічних елементів, структур, відносин, що її утворюють, відрізняється від інших територій. До основних регіоноутворюючих факторів відносять:

- етнічний (етнічний склад населення);
- геополітичний (прикордонне положення);
- мовний (мова інонаціональних груп (неукраїнців) і мова міжнаціонального спілкування);
- історичний (етнічний розвиток тієї чи іншої території в історичній ретроспективі);
- соціокультурний (національна свідомість);
- адміністративний (ступінь автономності в складі України);
- географічний (географічна відокремленість від основної частини свого етносу (своїх етносів);
- етнографічний (наявність у деяких районах місцевої самоідентифікації в межах українського етносу: бойки, гуцули, лемки, русини та ін.);
- культурно-освітній (традиційна народна культура, наука, кадри; матеріальна база).

Одним із таких етнокультурних регіонів є Поділля [35, с. 49].

Поділля – історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні – частину Одеської та Черкаської, на заході – частина Житомирської областкй. В історичній етнографічній літературі Поділля розділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Назва Поділля зустрічається у писемних джерелах середини XIV ст., ще раніше (початок XIII ст.) фіксується вживання стосовно цього краю назва Пониззя чи Русь долішня – очевидно, у порівнянні з гірською Руссю, або Карпатською. Згодом ця назва фігурувала аж до XIX – початку XX ст. у різних документах і літературних творах як визначення географічно-територіальної одиниці української землі. Наприклад, про події в кінці XIV – першій половині XV ст. розповідала «Повість о Подольской землі» із Супральського літопису. Б. Хмельницький у промові на раді старшин у Чигирині 1657 р. зазначав, що йому вдалося визволити з-під шляхетського ярма Волинь, Покуття, Поділля та Полісся. Відповідно давнє і побутування похідного від назви цього краю найменування його жителів – подоляни, подоляки [37].

Поділля заселяли в давнину слов'янські племена тиверців і уличів, які ввійшли до Київського князівства. Після занепаду княжо-української державності у другій половині XIV ст. Поділля захопила феодальна Литва. Згодом спочатку Західне (1430), а після Люблінської унії (1569) і Східне Поділля потрапило під владу Польщі. Неодноразово різні частини південно-подністровського Поділля окупували турецько-османські загарбники. Під час першого (1772) і другого (1793) поділів Польщі Західне Поділля зайняла Австрія, а Східне разом з Правобережною Україною було приєднане до Російської імперії. За етнографічними параметрами Поділля – один з найколеритніших і найсвоєрідніших районів України. «Красо України, Подолля», писала Леся Українка про цей край, маючи на увазі не лише неповторну красу його природи, а й багатство і розмаїття традиційної культури його жителів – все те, чим вони доповнили і примножили навколишні природні блага: вписані в рівнинно-хвилястий рельєф мальовничі білохаті села у зелені садків, сповнені вікової мудрості й поезії своєрідні звичаї та обряди з багатьма елементами архаїки, чарівну пісню, самобутнє народне мистецтво тощо. Поділля є головним ареалом поширення такого яскравого явища української весняної обрядової пісенності, як гаївки (гаїлки).

Родючі чорноземи, теплий помірний клімат сприяли розвиткові хліборобства, яке здавна було основним заняттям жителів Поділля і надало своєрідного характеру їхній традиційно-побутовій культурі. Притаманні для цього краю будівництво з використанням глино-солом'яних вальків, яке корінням сягає археологічної давнини, а також глино-солом'яні будівлі з кам'яними підмурівками, зокрема, у південних наддністрянських місцевостях. Своєрідності подільській хаті-мазанці надавали білизна стін з обробкою і підсинюванням заглиблених площин, виступаюча призьба, підведена червоною глиною, внутрішня обстановка, оздоблення інтер'єру декоративними елементами, рушниками та ін. [39].

Традиційне вбрання подолян вирізняється різноманітністю локальних варіантів, багатим оздобленням вишивкою і мережкою. Особливо знамениті подільські жіночі сорочки з суцільно вишитими рукавами і неповторною кольоровою гамою. Характерним поясним жіночим вбранням є обгортка з незшитого шматка вовняної тканини. З верхнього жіночого і чоловічого вбрання побутовали у різних місцевостях Поділля опанчі, кожухи, бекеші, свити, куртки тощо.

Самобутність притаманна подільським ткацьким виробам, килимарству з рослинним і геометричним орнаментом, широким асортиментом традиційної продукції численних осередків подільської кераміки та ін.

Регіональні своєрідні риси традиційно-побутової культури українців Поділля походять певною мірою і від їх багатовікового стикання та спілкування з представниками інших народів, які в різний час поселялися тут і взаємодіяли, зокрема, з поляками, чехами, молдаванами. Реальна наявність сукупності локальних особливостей традиційної народної культури корінного населення Поділля дає підставу вважати подолян однією з локальних груп українців [41, с.219].

Формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля зумовлені історичною долею цього краю. Власний історичний розвиток пройшло Поділля.

Ця територія була складовою Київської Русі, згодом Галицько-Волинського князівства, з XIV ст. – відома як самостійна земля. У середині XV ст. Поділля втрачає свою незалежність і цілісність. Одна частина під назвою «Подільське воєводство» входить до складу Польщі, друга – «Брацлавське воєводство» – до складу Великого Литовського князівства. Після першого розподілу Польщі у 1772 р. обидва воєводства відходять до Російської імперії. Після Першої світової війни та революційних подій 1917-1920 рр. західні землі Поділля відійшли до Польщі і лише у 1939 р. були возз'єднані з УРСР.

Такий попередній історичний досвід впливає на ментальність населення, що виявляється у збереженні крайової самосвідомості подолян і наявності регіональної самоідентифікації. Особливо яскраво це простежується на землях, які постійно залишалися у складі Поділля і стали ядром власне подільської культури. У соціокультурному факторі регіон займає проміжне становище між західноєвропейською та східноєвропейською культурою та свідомістю. За етнічним фактором тут спостерігається домінування українців (близько 94%). Водночас у регіоні є райони компактного розселення поляків, білорусів, молдаван та дисперсне розселення інших етнічних груп. Перевага українців і орієнтація значної частини населення на українську культуру дає підстави віднести цей регіон до моноетнічного типу [38, с. 119].

Кожен регіон, у тому числі Поділля, має свою регіональну модель пам'яті. Ці моделі пам'яті пов'язані з самоідентифікацією населення як частки певної території, регіону. На їхнє формування впливає низка чинників, зокрема, серед яких варто виділити історичний.

Історичний чинник є одним із вирішальних, тобто розвиток регіону в історичній ретроспективі. Протягом свого історичного розвитку територія кожного регіону ставала осередком певних подій, що зумовлювали особливості його цивілізаційного поступу або мали вплив на загальнодержавні чи світові процеси. Ці події носили як героїчний, так і трагічний характер, стаючи джерелом або гордості, або болю. Вони відкладалися, закарбовувалися у

пам'яті населення й передавалися від покоління до покоління, відбивалися у місцевих літописах і хроніках, оспівувалися в усній народній творчості, обростаючи з плином часу міфами й легендами. Згодом, на основі цього створювалися нариси історії регіону, а найбільш значущі історичні події регіонального рівня потрапляли до підручників і вмонтовувалися у загальнонаціональну модель пам'яті. Водночас, уродженці чи вихідці з регіону, які зробили суттєвий внесок у державотворчі процеси чи досягнення науки та економіки, ставали національними героями на регіональному та державному або, навіть, світовому рівні.

Таким чином, у межах кожного регіону формувалася власна модель пам'яті, яка включала, насамперед, уявлення населення про минуле свого краю, створення пантеону героїв і подій регіонального рівня, які справили вирішальний вплив на розвиток його території й країни загалом, а також усвідомлення (або неусвідомлення) себе часткою загальнонаціональних процесів [39].

Суттєвий вплив на формування регіональної моделі пам'яті має культурно-освітній чинник, який визначається культурним, освітнім та науковим потенціалом краю, накопиченим протягом всього попереднього історичного розвитку. Від рівня розвитку традиційної народної культури, освіти, науки регіону, особистого внеску в їхній розвиток представників краю залежить і стан колективної пам'яті. Відповідальну роль у цьому відіграє місцева культурна, освітня та наукова еліта. Наявність сильної історичної школи із сталими традиціями вивчення місцевої історії, популяризація результатів науково-пошукової діяльності, донесення до широкого загалу населення краю цих надбань сприяє накопиченню знань та уявлень про історичні події й особи, їхньої фіксації у свідомості та пам'яті населення регіону.

Основними чинниками, які впливають на формування загальнонаціональної та регіональних моделей пам'яті сучасного населення виступають наступні:

- родина, так звана «жива» пам'ять батьків;
- найближче оточення, друзі, однолітки;
- шкільна освіта, вчителі;
- особисті контакти між представниками різних регіонів;
- засоби масової інформації;
- література, кінематограф;
- державна політика пам'яті;
- регіональна політика пам'яті;
- політичні партії, громадські рухи й організації.

Безумовно, формування історичної пам'яті починається з родини. Представники старшого покоління, які були свідками певних історичних подій, мають власну пам'ять і власну оцінку, що стає предметом обговорення у родинному колі. Саме розповіді дідусів і бабусь, батьків стають першоосновою для подальшого накопичення інформації про історію свого народу, регіону, країни загалом. Особливе місце родинна «жива» пам'ять займає у процесі формування сприйняття найбільш проблемних, дискусійних питань минулого, зокрема, голодоморів 1932-1933 рр. і 1946-1947 рр., подій Великої вітчизняної війни, післявоєнних репресій тощо. Сформовані у дитинстві уявлення про минулі історичні події можуть не співпадати із офіційними трактуваннями. Оскільки люди старшого покоління розповідають про певні події з огляду на їхнє бачення та розуміння [37].

Так, сучасна історична пам'ять про Другу світову війну серед молоді українського суспільства не є чимось всезагальним, спільним і усталеним. Історичний період Другої світової війни сприймається всіма віковими групами громадян України з повагою і відчуттям значимості. Разом з тим, незважаючи на процес природної зміни поколінь, який призводить до зменшення емоційної

складової в оцінках історичних подій, минула війна все ще залишається тим чинником історичної пам'яті українців, який продовжує розколювати їх політично, ідеологічно і ментально.

Зокрема, пам'ять про Другу світову війну є однією із найсуперечливіших сторінок історії українського народу, маніпулювання якою гальмує інтеграційні суспільні процеси. Офіційну політику України щодо пам'яті про Другу світову війну можна загалом охарактеризувати як спробу об'єднати складники «старої» (радянської) та «нової» (західної) традиції в новій моделі, – зазначив В. Гриневич. З одного боку, Україна інколи схиляється до надмірної ідеалізації попередньої війни та створення міфів конструюванням нових символічних систем для описання «героїв» та «ворогів». З іншого, – в офіційних оцінках війни... помітні антикомуністичні та антиімперіалістичні мотиви. Формування історичної пам'яті про Другу світову війну, на думку дослідників, ускладнюється низкою чинників: наявністю різного сприйняття війни її учасниками та їхніми нащадками внаслідок тривалого впливу радянської пропаганди; надмірною політизацією питання війни; активним використанням цієї теми різними політичними силами у своїх інтересах.

Зокрема, якщо говорити про свято, День Перемоги (9 травня), то для різних поколінь воно має різну значимість. Звісно, для тих людей які приймали безпосередню участь у Другій світовій війні – це свято, яке за їх відчуттями описати неможливо. Кожен рік спостерігаємо за ветеранами та учасниками військових дій та з якими відчуттями щороку вони приходять на мітинги та паради. На їх очах сльози – радості за перемогу та болю за пережиті ті часи. Звісно, що всі ці переживання та спогади вони передають своїм дітям, внукам. З покоління в покоління, з уст в уста передаються ті моменти, що пережили наші близькі під час війни. Бабусі та дідусі своїм онукам з молодих літ розповідають про ті часи, коли була війна, як проходила вона на наших землях.

Так, одна з мешканок м. Тростянця згадує про ті події: «...найкращу вулицю міста гітлерівці перетворили у розвалини. Будинки розбиті, вікна та

двері вибиті. Всі будинки та квартири, які змогли уціліти, німецька адміністрація забирала під помешкання, а всіх їх мешканців виганяючи на вулиці» [15].

Тобто, родинна пам'ять є досить ґрунтовною у впливі на формування історичної пам'яті в цілому. Адже цей вплив починається з молодих років людини, коли можливо вона ще тільки навчилася читати.

Проте, не лише родинна пам'ять впливає на формування історичної та національної пам'яті. Певну роль відіграє оточення друзів та однолітків. У процесі спілкування з ними може відбуватися часткова або навіть й повна кореляція оцінок і поглядів у разі наявності відмінностей родинних спогадів.

Значний вплив на формування історичної свідомості мають початкова освіта, школа, шкільні програми курсу історії. Треба зазначити, що за період існування незалежної України з підручників було вилучено відкрито антиукраїнські оцінки діяльності ряду державних і політичних діячів, зокрема, І. Мазепи, М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, С. Бандери та ін., знято з них звинувачення у націоналізмі. Головним досягненням стало те, що розвиток українського народу став подаватися не в контексті загальноросійських і загальнорадянських процесів, а як самодостатній історичний поступ українського народу.

Особливо славною сторінкою в історії Поділля є козацька доба. Згадаймо і пошануймо доблесних козацьких полковників: брацлавського – Данила Нечая, вінницького – Івана Богуна, могилів-подільського – Остапа (Евстафія), Гоголя (що був і наказним гетьманом, і славним предком Миколи Гоголя, і прообразом Тараса Бульби) – справжніх лицарів і народних героїв України! У цих краях – відлуння битв під Збаражем, Зборовом, Батогом... Під Старокостянтинівим схрещували свої гострі шаблі два непримиренні супротивники: козацький полковник Максим Кривоніс і магнат Ярема (Ієремія) Вишневецьвий. Гордістю Подільського краю є незламний Устим Кармелюк [26].

Водночас, практика показує, що не існує одностайності у шкільному виховному процесі на регіональному рівні. Наприклад, спостерігається відмінність у підходах вибору героїв доби Другої світової війни для виховання патріотизму у підростаючого покоління

Вагому роль у формуванні національної пам'яті відіграють засоби масової інформації. Часто саме вони актуалізують ту чи іншу історичну проблему, доводячи рівень дискусії до граничного протистояння, що сприяє поширенню стереотипів і упереджених оцінок, заважає консолідації суспільства. Натомість, ЗМІ повинні намагатися не роздмухувати конфліктні моменти історії, а навпаки сприяти порозумінню й злагоді.

Історична пам'ять відіграє важливу роль у процесі формування національної ідентичності, оскільки уявлення про минуле посідають ключове місце у структурі ідентичності. Дійсна ідентичність може формуватися тільки на тлі дійсних значущих цінностей людського життя – батьківщини, історії, традицій, верховенства закону, загалом – на тлі власної культури.

Від наявності історичної пам'яті в народі залежить прагнення до власного політичного визначення. Суспільство, яке отримує повну інформацію про своє минуле, стає на шлях самоствердження, і, навпаки, якщо його цього позбавлено, воно, на думку Я. Грицака, «втрачає панування над власною поведінкою».

Тому основою політики поневолення і панування є коригування історичної пам'яті, аж до невпізнання, формування, за висловом Я. Грицака, так званої «короткої пам'яті», тої, яка була вигідна правлячій владі. Як приклад, підхід до вивчення історії в СРСР – переважний обсяг інформації з історії України, чи то пак Української РСР, припадав саме на період радянський, який всіляко деталізувався.

Найбільша біда України сьогодні – відсутність спільного українського погляду, історичної пам'яті про своє минуле, з якого би формувалися впевнені кроки у майбутнє. Україна та її народ протягом новітньої доби – радянського

панування та з часу проголошення незалежності України 1991 року були штучно розділені на схід і захід, «східняків-москалів» і «бандерівців». У кожній частині народу України була своя історія, свої герої, часто суперечливі, інколи – непримиренні вороги [43, с. 203].

Війни історичної пам'яті – явище нерідкісне. Особливо вони тривалі й запеклі в суспільствах, які щойно здобули незалежність, а особливо по десятиліттях панування авторитарного режиму. Кожний такий режим неминуче ділить суспільство на тих, хто його підтримував, і тих, хто був його жертвами. І ще – сформувалося певне неписане правило: чим віддаленіша від нас історична подія чи постать, тим більше однастайності щодо її оцінки спостерігається серед мешканців різних регіонів. Скажімо, більш-менш рівним і однаковим є сприйняття діяльності гетьмана Богдана Хмельницького (1595-1657) та ставлення до нього серед жителів України, аніж до провідника Організації українських націоналістів Степана Бандери (1909-1959), чия постать викликала донедавна запеклі суперечки та дискусії.

Останні події в Україні – Революція гідності, військові дії на Сході України призвели до зростання активності громадянського суспільства та громадян держави загалом. На перше місце виходять ті ще в недавньому минулому суперечливі постаті, які були активними учасниками, провідниками та ідеологами боротьби за державну самостійність України в 1930-1950-х роках, – С. Бандера, Р. Шухевич, а тепер стали символами й уособленням боротьби за збереження її суверенітету і територіальної цілісності на сучасному етапі. Є вже влучний вислів: «Те, ким ми є, залежить від того, що ми пам'ятаємо про себе». І, на жаль, дуже часто народи пам'ятають про себе мало або у викривленому руслі уявляють свою історію. Через те складно і важко відбувається самоідентифікація народу.

Завдання будь-якої історичної концепції – сприяти усвідомленню сучасної епохи, показати людям місце в ній. Стосовно України йдеться про вироблення і представлення такого варіанта минулого, який надасть їй

можливості для розвитку, а не буде приводом для постійних суперечок, сварок, конфліктів. Скидається на те, що процес зрушився з мертвої точки, протиріччя в цьому плані зменшуються. Кожне нове покоління хоче мати свою історію, своїх героїв, і це, безумовно, добре, бо свідчить про рух уперед, поступ у розвитку суспільства, за умови, що ці герої – «позитивні» з погляду націє- та державотворення. Вони скоріше прагнуть «творити» історію, аніж постійно на неї оглядатися, і це те, що об'єднає більшість громадян, незалежно від регіональних поділів та політичних уподобань.

Важко знайти в історії ту межу, коли, пізнаючи світ, у людей вперше виникло бажання змінити його, вдосконалити суспільні відносини. Можливо, ці два напрямки розумової діяльності розвивалися у взаємозв'язку, взаємозумовленості (швидше за все, так і було). А ще одночасно додавалися природні, хоча стихійні й рефлекторні, почуття тих, хто опинився залежним, пригнобленим, але не бажав миритися з таким станом. І чим більше ті, хто в силу якихось причин вивищилися, прагнули довести правомірність, доцільність статус-кво, зберегти рівновагу, яка завжди була нетривкою і удаваною, тим більше виявлялося бажання знищити панівний порядок, вирватися на нові щаблі розвитку. Так, самою природою розвитку людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. Звісно, у одних вони завжди породжували і породжують жах і огиду, а іншим, навпаки, віщують надію на нове, краще життя.

Минуле зберігається в людській пам'яті уривками, майбутнє – невідоме, примарне. Лише теперішнє мало б бути ясным, зрозумілим, бо людство перебуває в ньому. Однак саме воно, теперішнє, залишається неприступним, бо зрозумілим воно було б за умови повного знання минулого, яке слугує йому основою, і майбутнього, яке приховує в собі минуле. Людство прагне до усвідомлення ситуації нашого часу. Однак ця ситуація має приховані можливості, які стають зрозумілими лише після свого втілення [31].

Історична пам'ять розглядається як осереддя ідентифікації суспільства, основна функція пам'яті – свідома трансляція історичного досвіду одного покоління іншому в контексті культури. Як соціокультурний феномен, історична пам'ять важко піддається однозначній характеристиці. На величезних розбіжностях в її концептуалізації слушно наголошують І. Савельєва та А. Полетаєв: «Історична пам'ять інтерпретується окремими авторами: як спосіб збереження та трансляції минулого у добу втрати традицій (звідси – винайдення традицій і встановлення «місць пам'яті» в сучасному суспільстві); як індивідуальна пам'ять про минуле; як частина соціального запасу знань, існуюча вже у примітивних суспільствах; як колективна пам'ять про минуле, якщо йдеться про суспільство; як ідеологізована історія, найбільш пов'язана з виникненням держави-нації». Другий підхід умовно можна назвати інформаційно-комунікативним. Загальновизнаним вважається положення про те, що впровадження та масовізація аудіовізуальних засобів упродовж ХХ ст. вплинули на панівний стандарт спогадів. По-перше, збільшилася кількість і різноманітність джерел – свідчень про минуле, по-друге, змінився тип соціально-культурної репродукції, технік передачі спогадів і каналів впливу на формування стійких кодів культурної пам'яті. Розвиток новітніх інформаційних технологій має визначальний вплив на зміст світової культури, а відтак, й історичної пам'яті. У сучасному інформаційному суспільстві парадигма історичної пам'яті розглядається у взаємозв'язку з розвитком комунікаційних технологій. Необмежені технічні можливості збереження інформації, нескінченні цикли її перезапису та оновлення змінили її роль [34, с. 113-114].

Що ж до історичної пам'яті, то це певним чином сфокусована свідомість, яка відбиває особливу значущість і актуальність інформації про минуле в тісному зв'язку із сьогоденням і майбутнім. Історична пам'ять по суті справи є вираженням процесу організації, збереження і відтворення минулого досвіду

народу, країни, держави для можливого його використання в діяльності людей або для повернення його впливу в сферу суспільної свідомості.

При такому підході до історичної пам'яті хотілося б звернути увагу на те, що історична пам'ять не лише актуалізована, але і вибіркова – вона нерідко робить акценти на окремих історичних подіях, ігноруючи інші. Спроба з'ясувати, чому це відбувається, дозволяє стверджувати, що актуалізація і вибірковість в першу чергу пов'язані зі значущістю історичного знання та історичного досвіду для сучасності, для подій, що відбуваються нині, і процесів та можливого їх впливу на майбутнє. У цій ситуації історична пам'ять нерідко персоніфікується, і через оцінку діяльності конкретних історичних осіб формуються враження, судження, думки про те, що ж представляє особливу цінність для свідомості і поведінки людини в цей період часу.

Нарешті, слід відзначити таку особливість історичної пам'яті, коли у свідомості людей відбувається гіперболізація, перебільшення окремих моментів історичного минулого, бо вона практично не може претендувати на пряме, системне віддзеркалення – вона швидше виражає непряме сприйняття і таку ж оцінку минулих подій.

Історична пам'ять нерідко стає ареною ідеологічних конфліктів, душевних драм і трагедій. Переписування історії, переоцінка минулого, скидання кумирів, іронія і кепкування розривають крихку нитку історичної пам'яті, деформують сприйняття історичних подій нащадками. Подвійна природа історичної пам'яті відповідає суперечності реального життя.

Як правило, паралельно з академічними, в колективній пам'яті суспільства функціонують і «власні» історичні знання. Вони можуть походити з академічних наукових праць, підручників, або ж з преси, або з оповідань старших людей або родичів. Незважаючи на усю мозаїчність і «непрофесійність» таких знань, саме вони відіграють надзвичайно важливу роль у процесі творення національної ідентичності, оскільки кожен індивідум ділить їх свідомо, або ж підсвідомо на «чужих» і «своїх», а, отже, розділяє світ,

що його оточує, на «своїх» і «чужих». Події, особи або явища, віднесені до категорії «наші», і є тими ланками, які об'єднують різноманітних осіб у певний колектив, тобто виступають в ролі орієнтаційних маяків на шляху формування регіональної або навіть національної ідентичності. Проте політична різноколірність і на додачу різновекторність наших історичних зусиль жодним чином не можуть бути підігнані під одну мірку. І якщо є одні спроби підвести усіх під єдиний історичний знаменник, то обов'язково з'являться інші, які скористаються своєю регіональною відмінністю і розділять нас на «ми» і «вони». Закличуть «своїх» до мобілізації, щоб не «програти їм». Усе це політичні ігри з історією і навколо історії [40].

Таким чином, історична пам'ять як чинник національної ідентичності відіграє надзвичайно важливу роль. Разом з тим потрібно розрізняти та відмовитися від спроб сформувавши єдину версію історичної пам'яті. Головне – це історична правда, яка досліджена на історичних джерелах. Місія історії – це її уроки, історія як рушійна сила. Актуальними є слова Плутарха: «Дивлячись в історію, як у дзеркало, я намагаюся змінитися на краще і змінити своє життя». В умовах інформаційної війни потрібно відмовитися від спекулювання історією через маніпуляцію свідомості. Україна єдина, її розділяють лише історичні міфи. Завдання історичної пам'яті перейти від змагання та війни міфів до розгляду різних інтерпретацій подій. Відмова від фальсифікацій, боротьба з маніпуляціями – актуальні вимоги Олена Готра до історичної пам'яті. Людина XXI ст. цікавиться своєю історією, наше завдання допомогти опираючись на історичну пам'ять будувати прогресивне майбутнє. В цілому можемо зазначити, що автором досліджено історичну пам'ять як чинник ідентичності. Підсумовуючи, слід виділити, що теоретичне обґрунтування зв'язку між національною ідентичністю та історичною пам'яттю підтверджує думку про значення її як чинника важливих елементів суспільного життя. Таким чином, відтворення національної ідентичності можливе через переосмислення історії та пошуку нових підходів. Сказане дає підставу

сподіватися, що в умовах глобалізації важливою складовою стратегії націокультурної політики є історична пам'ять та правда, традиції та пошуки нового історичного мислення.

Головне враховувати уроки історії, переосмислювати історичні події та аналізувати їх в погляді на майбутнє. Історична пам'ять дає можливість усвідомити людиною свою роль як діючої особи історії, спрогнозувати майбутнє, відчувати себе нащадком великого українського народу та впевнено почуватися в глобалізованому світі. Аналізуючи минуле ми краще розуміємо майбутнє. Це соціалізує людину, знайомить з культурними цінностями та додає оптимізму.

Завдання історичної науки в глобалізаційних умовах відкрити історію України для всього світу як чинник культурного процесу з давніми історичними традиціями. В цілому можемо зазначити, що на основі закономірностей розвитку минулого історична пам'ять повинна дати відповіді на проблеми сучасності та спрогнозувати його розвиток наступним поколінням. Історична пам'ять сприяє формуванню історичної свідомості молоді, в якій основою є знання, правда, погляди, уявлення, розуміння зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь.

Вона допомагає майбутнім поколінням, виділяти загальнолюдські цінності, критично відноситись до світового історичного досвіду, засвоювати його уроки, формувати власні переконання та свою громадянську позицію. Процеси глобалізації, європейська інтеграція поставили нові вимоги до історичної науки. Історична пам'ять, особливо історична правда в умовах інформаційної війни є основою.

Історична пам'ять як чинник формування ідентичності просвітництва. Ми повинні всьому світу демонструвати свої історичні здобутки, це підвищить авторитет держави в світі. В умовах коли привласнюється наша історія, ми повинні відстоювати історичну пам'ять, боротися з комплексами

меншовартості саме через цінності. Історична пам'ять та історична свідомість формують історичну культуру, яка, з одного боку, виступає потужним засобом національної самоідентифікації, а з іншого – сприяє порозумінню між представниками різних національних проектів.

Глибокий аналітичний аналіз минулого вимагає діалогу різних його інтерпретацій, що становитиме основу сучасної парадигми нового історичного мислення з метою створення та розвитку демократичного та толерантного суспільства.

Головне – вміння чути іншого, цінність власних та чужих спогадів, пошук в досвіді минулого відповідей на проект майбутнього та відкритий діалог.

Поряд із ЗМІ у поширенні історичних знань та формуванні історичної пам'яті сучасного населення суттєве місце займає кінематограф і телебачення. Завдяки своїй масовості вони одночасно охоплюють значну аудиторію. За останні роки було створено низку художніх і документальних фільмів на історичну тематику як регіонального, так і загальнонаціонального рівня. Однак, цього явно не достатньо, у цьому питанні вітчизняний кінематограф відстає від російського та польського, які створюючи фільми, присвячені спільним моментам історії, не завжди об'єктивно висвітлюють роль у них українців. До того ж, навіть, створені фільми вкрай рідко транслюються в кінотеатрах і на телебаченні. Як наслідок, вітчизняний ефір заповнено російськими телесеріалами та документальними фільмами (в тому числі й історичної тематики). Таким чином, у свідомість громадян України активно просуваються ідеї «спільності історичної долі», «слов'янської єдності» тощо [39].

Зокрема, з 50-х років ХХ ст. і до наших часів Кам'янець-Подільський замок виконував функцію знімального майданчика багатьох відомих кінофільмів, таких як: «Балада про доблесного лицаря Айвенго», «Стара Фортеця», «Тарас Бульба» та багато інших.

Значним чинником політизації проблем історичної тематики виступають провідні політичні партії, які мають інколи діаметрально протилежні погляди

щодо оцінки окремих подій минулого та ролі політичних і державних діячів. Найбільш загострено це спостерігається в період виборчих кампаній, коли деякі теми історичного минулого у певному трактуванні використовуються політичними партіями з метою впливу на конкретні групи виборців. У цьому контексті активно використовуються свята (наприклад, 9 Травня). Урочисті заходи, присвячені ним, часто-густо стають місцем саморекламування кандидатів у депутати та роздачі подарунків. На регіональному рівні поширеною також є практика апеляції до подій минулого з акцентом на регіональну ідентичність. Усі ці заходи об'єктивно працюють на розкол суспільства, бо розраховані на окремі соціальні групи, й не сприяють формуванню спільної моделі історичного минулого країни. Однак у реальності, подібні спроби політиків сприймаються доволі неоднозначно й не завжди приносять очікуваний ними результат.

Відсутність єдиної позиції серед політичного проводу країни призводить до того, що й досі на державному рівні відсутня скоординована концепція національної пам'яті. Кожна політична сила, прийшовши до влади, намагається реалізувати політику вшанування певних історичних подій та постатей відповідно власним партійним настановам. Такий різнобій дезорієнтує суспільство, породжує апатію до власного історичного минулого.

Наслідком відсутності чіткої політики пам'яті на державному рівні стала активізація місцевих політичних еліт, які проводять власну політику пам'яті, в основі якої лежать регіональні моделі пам'яті. Це виявляється у створенні пам'ятників, перейменуванні вулиць і площ, обладнанні музеїв, проведенні різноманітних заходів і конференцій тощо [38, с. 120].

Історична пам'ять стала визначальним чинником розвитку української нації наприкінці XVIII ст., коли українці практично втратили свою еліту і перетворилися на селянську націю. Саме зі збирання усної народної творчості, переказів, легенд про українське минуле на межі XVIII – XIX ст. розпочинається українське національне відродження, формування у свідомості

еліти та пересічного українця розуміння героїчного історичного минулого України та права українців на формування власної держави. Процес відродження пройшов складний, але прогресивний шлях від поодиноких, інколи анонімних робіт, присвячених доведенню унікальності української нації, до політичної боротьби за автономію та незалежність Української держави.

Процес передачі історичної пам'яті залежить від характеру джерел інформації і може бути заснованим на усних переказах, писемних джерелах та особистій участі в історичних подіях. Важливим є також ознайомлення з бібліотечними та музейними фондами, де зберігаються матеріальні пам'ятки історико-культурної спадщини. Українська історія надає значний матеріал для формування історичної пам'яті, але процес донесення його до суспільства та передача нащадкам пов'язаний з рядом складнощів і зазнає впливу багатьох факторів [27, с. 58].

Важливу роль у збереженні минулого, формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу відіграє історико-культурна спадщина. Візуальний компонент, що включає в себе пам'ятники, пам'ятні місця, будинки, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі, окремі поховання, створює меморіальний простір, який не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян. «Пам'ятки створюють особливий світ, являються важливою складовою культурного, ідеологічного середовища, в якому, так само, як в природному, живе людина, вони пов'язані з далеким минулим, революційними та воєнними подіями. Вулиці, площі, канали, будинки, парки – нагадують... творіння минулого, в які вкладені талант їх творців і любов поколінь, входять в людину, стають мірилом прекрасного. Якщо людина байдужа до пам'яток своєї країни, вона байдужа і до своєї країни» – писав академік Д.С.Ліхачов, який одним з перших підняв проблему зв'язку «пам'яті історії народу» і культурної спадщини. Вивчення історико-культурної спадщини розширює простір наукового пошуку, органічно включає її у контекст сучасних світоглядних цінностей, формує у суспільній

свідомості історичну пам'ять, яка сприяє збереженню всього комплексу знань, відтворенню справедливості, відновленню більш повної картини минулого через пам'ятки і місця пам'яті [28, с. 141-142].

Одним із таких культурних чинників, що впливає на формування історичної пам'яті є музей як інститут зберігання історичної пам'яті народу. Музей дозволяє зберегти свою етнічну ідентичність через історичну пам'ять. Вони є сполучною ланкою між історичним минулим і майбутнім. Музей дозволяє подолати дистанцію між історичним минулим та сучасністю і відповідно зберегти пам'ять про певний період часу.

Одну з головних ролей при вирішенні завдання формування загальнонаціонального історичного нарративу повинні відігравати музеї, визначальними функціями яких є збереження і відтворення історичної пам'яті. Музей – це історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через посередництво якого реалізується потреба суспільства у відборі, зберіганні й презентації специфічної групи культурних і природних.

Об'єктів, які усвідомлюються суспільством як цінності, що передаються із покоління в покоління. Головна місія музею – генерування культури теперішнього і майбутнього на основі збереження і актуалізації всіх елементів історичної спадщини. Музеї є центрами збереження та популяризації історико-культурної спадщини, головними візитівками країни [49].

Музеї за своїм змістом поділяються на декілька видів – історичні, краєзнавчі, художні, літературні, археологічні та інші. На формування історичної пам'яті населення безпосередній вплив має історичний, що доволі часто об'єднаний з краєзнавчим.

Так як Поділля як етнографічний регіон складається з декількох областей, які повністю входять в його склад, то доцільним буде розгляд історико-краєзнавчих музеїв у кожній з цих областей для цілісного бачення історії розвитку регіону та впливу на формування історичної пам'яті сучасного населення.

Одним із таких музеїв, що представляє історичний розвиток Подільського краю є Вінницький обласний краєзнавчий музей. Історія Вінницького обласного краєзнавчого музею розпочалася на поч. ХХ ст., коли в травні 1918 р. міська Дума прийняла рішення про утворення в місті крайового музею, доручивши цю справу Подільському товариству охорони історичних пам'яток. Нині Вінницький краєзнавчий музей – відомий науково-методичний та пам'ятко-охоронний центр східного регіону Поділля. Його фонди нараховують біля 100 тис. одиниць зберігання, серед яких – унікальна колекція золотих прикрас доби бронзи та сарматського періоду, яка експонувалась на шести міжнародних виставках. Славиться музей нумізматичною та етнографічною збірками, колекцією зброї та мінералів. При музеї діє бібліотека, заснована у 1920 р. Її довоєнний фонд знищено у 1943 р. Сучасна збірка містить понад 10,5 тис. видань кінця ХVІІІ – поч. ХХІ ст., переважно українською, російською та польською мовами [3].

Схожим за своїми функціями, але значно різнобарвним за своїми експонатами є Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Населення, при відвідуванні музею поновлює та ілюструє раніше здобуті знання про історію розвитку регіону. Музей обслуговує декілька об'єктів, частина з яких пам'ятки архітектури.

Старий замок – пам'ятка архітектури ХІІ-ХVІІІ століть, являє собою уособлення фортифікаційного мистецтва. На території архітектурного комплексу розміщено експозиції, які відтворюють сторінки історії замку та краю.

Ратуша – пам'ятка архітектури ХІV-ХVІІІ століть, будинок магістрату.

Вірменська криниця – вибита в суцільній скелі криниця в кінці ХVІІ століття, зараз це виставкова зала в центрі Старого міста.

Галерея мистецтв – колишня духовна семінарія, пам'ятка архітектури ХVІІІ століття.

Музей старожитностей – будинок Вірменського єпископа, пам'ятка архітектури XVII століття. У залах музею представлено понад 1 тисячу експонатів. Тут можна ознайомитись з історією прадавніх племен, що населяли Поділля, з їх побутом, військовою справою, а також поринути в атмосферу вірувань населення Середнього Подністров'я з найдавніших часів до хрещення слов'ян. В експозиції відтворено житло прадавньої людини, реконструйовано знаряддя праці та побутові речі в умовному їх використанні. У дворі увагу відвідувачів привертають унікальні кам'яні ідоли, які використовувались в поганських обрядах до прийняття християнства на Русі. Відділ археології допомагає поринути в глибину віків, історію нашого краю. А також прослідкувати древнє життя народів, які першими історично проживали на Поділлі та території міста, а також висвітлює питання про давньоруське походження міста Кам'янець-Подільський [4].

Ще одним музеєм є Регіональний Подільський музей у Тернополі.

Тернопільський обласний краєзнавчий музей – найдавніший заклад культури і просвітництва області, знаний в Україні та зарубіжжі довершеною експозицією, унікальними фондovими збірками, численними виставками – невдовзі відзначатиме своє 95-річчя.

Урочисте відкриття Подільського музею Товариства «Народна школа», колекційні збірки якого стали основою нинішнього музею, відбулося 13 квітня 1913 р. Напередодні відкриття був виданий «Путівник по Подільському музеєві Т.Н.Ш.», що свідчило уже тоді про серйозну науково-дослідницьку роботу зачинателів та організаторів музею. Ними були найдіяльніші члени освітнього Товариства «Народна школа», у полі зору яких була і краєзнавча справа та були розпочаті заходи для створення хоч би скромного музею і публічної бібліотеки.

Перша музейна експозиція була розміщена у чотирьох великих залах Товариства «Народна школа» на тодішній вулиці Качали, 2 (будинок зберігся, нині – це бульвар Тараса Шевченка). Представлені у музеї експонати відтворювали, в основному, історичне минуле, культуру, природу краю. Тут

була велика археологічна колекція, предмети міського побуту XVII – XIX ст. (старовинні меблі, фарфор, різні види тканин, годинники), рідкісні документи та стародруки (документи на пергаменті польських королів, дипломи, календарі, ін.). Найбільшою була нумізматична колекція, тільки в експозиції було виставлено понад 1300 монет та 58 медалей різного часу. Унікальний метеорит, вагою майже два кілограми, був серед виставлених природничих матеріалів – вони займали окрему залу.

У часи першої світової війни музей припинив свою діяльність, а найбільш вартісні експонати були пограбовані окупаційною владою та вивезені у Росію. І лиш 1929 р. музеєві було дещо повернуто, в т.ч. і частину нумізматичної колекції. Через рік музей відновив свою роботу. На той час це був поважний музейний заклад, добре відомий у регіоні своєю просвітницькою та науково-краєзнавчою роботою. В експозиції появилось чимало етнографічних матеріалів (кілька комплектів українського весільного вбрання, колекція килимів, гончарних виробів, глиняного посуду) [5].

Відтак формування історичної пам'яті українського суспільства супроводжується багатьма проблемами, серед яких найважливішими є проблема визначення особистістю власної ідентичності у різноманітному й суперечливому світі; позитивне сприйняття та повага до вибору іншої людини, інтеграція та консолідація спільноти на основі загальнолюдських цінностей.

Таким чином, можна констатувати, що формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля відбувається у контексті формування загальноукраїнської національної історичної пам'яті. Проте, історична пам'ять населення Поділля, як і інших регіонів, формує свою регіональну модель історичної пам'яті. Зокрема, Поділля пройшло свій певний історичних розвиток під владою інших держав, що знайшло відбиток на регіональних особливостях, в тому числі пантеон героїв для населення свій. Особливу роль у формуванні історичної пам'яті населення відіграє родинна «жива»пам'ять – розповіді старшого покоління. Проте не менш вагому роль у формуванні

відіграє і культурна спадщина регіону – архіви, музеї, виставки, тощо. Зокрема, увага приділяється музеям як інститутам зберігання історичної пам'яті. На прикладі Вінницького обласного краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника показано вплив на формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля.

Розділ 3

ТРАДИЦІЙНА ОБРЯДОВІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ

Одним із видів історичної пам'яті сучасного населення Поділля є дотримання та передання із покоління в покоління культурних традицій. Культура є живим і динамічним утворенням, яке еволюціонує разом зі зміною умов життєдіяльності спільноти. Відбувається постійна трансформація обрядових дійств, деякі елементи яких зникають, замінюючись іншими.

Традиція – це елементи культури, що передаються від покоління до покоління і зберігаються протягом тривалого часу. Традиції тією чи іншою мірою і в тих чи інших формах присутні в будь-якому суспільстві і практично в усіх сферах культури. Традицію можуть утілювати певні суспільні інституції, норми поведінки, цінності, ідеї, звичаї, обряди і т. д.

Розглядаючи традиції та їх ретроспективу в сучасного населення Поділля основну увагу зосереджено на календарну обрядовість. Зокрема, представлено погляд в минуле та порівняння з сучасністю саме традицій календарних свят.

У культурі та побуті подолян і в наш час зберігаються певні особливості, зокрема й такі, що сягають дохристиянських часів, знаходять свій вияв у територіальному аспекті й зумовлені характером історичного розвитку окремих районів, природно-географічними умовами, взаємовпливами інших народів чи впливами нацменшин тощо. Подільський регіон відзначається певною своєрідністю, своїми кордонами він торкався побуту, звичаїв, традицій сусідів, а отже ввібрав у себе особливості матеріальної і нематеріальної культури східно- і західнослов'янських народів, зберіг окремі елементи польської, болгарської, російської, білоруської, тюркської культур.

У ситуації, коли виникла загроза фальсифікації фольклору, його стилізації на догоду зрослому комерційному попиту на традиційну народну культуру, актуальною стає проблема фіксації та збереження автентичних

зразків усної народної словесності. Сьогодні справою державною виступає глибоке та всебічне вивчення (з наступним використанням у практичному житті) кращих надбань духовної та матеріальної культури попередніх поколінь, їх досвіду виховання дітей і молоді на споконвічних національних ідеалах. Саме пошукова народознавча діяльність, експедиційна робота дозволяють це вирішувати.

Календарні свята й обряди – складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї.

Календар українського селянина XIX – початку XX ст. являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок життя хлібороба. Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар [41, с. 321-322].

До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін.

Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Довгі століття через свята і обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, в них проявлялися його почуття, таланти, здібності [28, с. 138].

Календарним землеробським обрядам узагалі притаманні повільні темпи змін, значна консервативність та спадкоємність, і їхнє відмирання відбувалося дуже поступово. Цей процес, проте, був відчутно прискорений після 1917 р., коли до розряду пережиткових, ворожих соціалізму явищ була віднесена і вся народна календарна звичаєвість. У результаті разом із дійсно віджилими було втрачено чимало позитивних народних традицій, що не могло не позначитись на загальній екології української культури. Лише наприкінці 50-х років, в атмосфері так званої «хрущовської відлиги», певного розповсюдження набувають адаптовані до умов «соціалістичної дійсності» деякі народні календарні звичаї.

Узагалі досвід показує, що найбільш життєстійкими й здатними до дальшого розвитку виявляються ті форми календарної обрядовості, що втратили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги. Елементи календарних свят та обрядів нині широко використовуються у творчості професійних та самодіяльних митців, у декоративно-прикладному і театральному мистецтві тощо. Традиційні свята і обряди чимдалі активніше входять у систему сучасної культури. Після багаторічного панування войовничої безбожності у 1990 р. рішенням Верховної Ради України офіційними святами проголошені Різдво, Великдень, Зелені свята. В умовах сьогодення накопичується досвід проведення таких масових сезонних свят, як Новий рік, Проводи зими (Масляна), Купала, обжинки та ін. Процес відродження народної звичаєвості вливається в загальний рух відродження національної самосвідомості, мови, культури.

Основу святкового календаря складав 12-місячний рік. Він був пов'язаний з трьома сонячними фазами: зимовим і літнім сонцестоянням, а також літнім рівноденням. Найхарактернішим атрибутом свят було запалення священного «живого» вогню, який добувався тертям [41, с. 330-331].

Християнство прийшло на Русь із Візантії, маючи свої власні традиції й ретельно розроблений культ. Насаджуючи свій літургічний календар подій

«священної історії», християнська церква намагалась викоринити «богомерзькі» традиції язичницьких вірувань та обрядів. Цей процес релігійного двоборства затягнувся на довгі століття і не увінчався остаточною перемогою православ'я. І зараз у багатьох дійствах, приурочених церковним святам, можна впізнати пережитки стародавніх язичницьких традицій. На Поділлі язичницька обрядовість мала глибоке і міцне коріння.

В календарі подолян не було чітких розмежувань між зимовими, весняними, літніми та осінніми сезонами. Кожен з них логічно переходив в наступний, створюючи замкнений цикл вічного кругооберта природи, чергування періодів роботи і відпочинку. Найсприятливішим для селянського дозвілля був зимовий період, особливо насичений різноманітними звичаями та обрядами.

Святом, коли «вводиться літо в зиму», на Поділлі вважали Введення (21 листопада за старим стилем). З цією датою пов'язано чимало прикмет, прогнозів і магічних звичаїв. Характерним звичаєм Введення був прихід першого відвідувача – «показника». В основі його лежить «магія першого дня» – віра людей в щасливу або нещасливу прикмету. На Введення не заходила першою до хати жінка або дівчина – це могло принести нещастя. Проте візит чоловіка обіцяв щастя і добробут. «Магії першого дня» дотримувались і в інші свята (на Миколи (6 грудня), на Ганни (9 грудня) та на Різдво (25 грудня)) [6].

Слід зазначити, що і до сьогодні є така традиція, проте вона не так яскраво виражена. Зокрема, можна говорити про продовження традиції першого відвідувача, але цієї традиції дотримуються не 21 листопада, що бло пов'язано з Введенням, а 1 січня, з настанням Нового року. Сьогодні кожна родина бажає, щоб до її дому першим зайшов чоловік, що б означало успіх та щастя на протязі всього року. Тобто, можна говорити про часткову трансформацію цієї традиції – раніше це введення «літа в зиму», а тепер початок нового року [16].

Своєрідною репетицією різдвяно-новорічних святок служили вечірні зібрання молоді, що розпочинались восени. Наступало відносне затишшя перед новим аграрним сезоном. Ці зібрання на Поділлі називалися: «вечорниці», «досвітки», «редути» тощо. У будні дні на вечорницях переважно працювали. Зібравшись до однієї хати, кілька дівчат м'яли коноплю, пряли, шили, вишивали тощо. Одноманітна робота скрашувалась співом пісень, різними оповіданнями і жартами. Нерідко на ці зібрання приходили і парубки. Вони сукали мотузки, лагодили кінську упряж або просто грали в карти і залицялися до дівчат [9].

З часом традиція «вечорниць» поступово припинилася і відійшла в історичне минуле.

Святкові, або великі вечорниці були присвячені веселошам, іграм, музикам, обрядовим церемоніям і забавам. Такі молодіжні розваги відбувалися і в дні Катерини (24 листопада) та Андрія (30 листопада).

Невід'ємним компонентом їх було всіляке ворожіння, насамперед ворожіння про шлюб.

В багатьох селах Східного Поділля на свято Катерини дівчата різали гілки вишні, ставили їх в воду чи в землю на покуті. Якщо вони розквітали до Різдва, то це передвіщало скорий шлюб. У такий же спосіб іноді ворожили про здоров'я. Досить поширеним був звичай «закликання долі чи судженого». В день Катерини дівчата закликають долю, а на Андрія доля показує їм свої дари. Дівчата, зібравшись в одній хаті, варили кашу з пшона і маку і по черзі вилізали на ворота, говорячи при цьому: «Доле, ходи до нас вечеряти». Були й інші способи «закликання Долі». Іноді на Поділлі дівчата збирались на узліссі. Коли хтось обізветься далеко, то й доля далеко, а коли близько, той доля недалеко.

Особливим розмаїттям вирізнялись ворожіння, приурочені до дня Андрія. Один з цікавих прийомів любовної магії – «засівання конопель» (іноді замість конопель використовувався льон або мак). У найглухішому кутку двору (біля криниці або дровітні) дівчина в темряві засівала жменю насіння. Потім,

зігнувшись так, щоб її спідниця чи фартух торкалися землі, дівчина кілька разів обходила засіяне місце, «волочачи коноплі» [17].

На всій території Поділля була поширена андріївська гра «кусати калиту». Калитою називали великий корж, обмазаний медом або підсолоджений цукром, який на нитці чіпляли до хатнього сволока. Учасники гри по черзі під'їжджали до цього коржа на кочерзі, вдаючи вершників. Завдання полягало в тому, щоб підстрибнути і відкусити шматок калити, не засміявшись і не випустивши з рук кочергу. Той, кому це вдавалося, мав начебто щасливо одружитися у наступному році. Усім іншим, за умовами гри, спеціально призначений «писар» обмащував обличчя сажею.

Здебільшого андріївські ворожіння були суто дівочими [12].

На Поділлі широко побутував спосіб ворожіння з «балабушками» – маленькими булочками. Тісто для них замішували на «непочатій» воді, яку кожна дівчина мала принести у роті з річки або колодця. Знаючи про це, парубки нерідко влаштовували засідки, смішили і лякали дівчат, змушуючи їх кілька разів повертатися за водою. Кількість «балабушок» відповідала кількості дівчат, присутніх на вечорницях. Намастивши салом, їх викладали на ослоні або на підлозі так, щоб кожна дівчина бачила свою. Після цього до хати заводили пса, якого навмисне не годували. Дівчина, чию «балабушку» пес з'їдав першою, раніше всіх мала вийти заміж. Залишені псом хлібці означали, що їх власниці в наступному році не мали шансів на одруження.

Перспективи майбутнього шлюбу дівчата намагались визначити, рахуючи дрова у оберемку (парне число – хороша прикмета), рахуючи кілля на певному відрізку плоту або тину, виливаючи віск чи пускаючи половинки горіхів із запаленими свічками на воду, зазираючи опівночі в дзеркало, кладучи на ніч під голову пояс, за допомогою обручок, «віщих» сновидінь тощо [8].

Можна було дізнатися звідки очікувати судженого в інший спосіб. Для цього дівчині потрібно було зняти з ноги черевик чи чобіт і перекинути через хату: «куди халявкою – туди заміж вийде», або куди носок – там і майбутній

чоловік . Перекидати взуття потрібно було тільки через хату, а не через інше приміщення, наприклад, кухню. Мало значення і місце падіння черевика або чобота. Парубки при цьому участі не брали, хіба що могли поцупити черевика і віддати за могорич. А ще хлопці в цей вечір могли зняти ворота і занести на край села або заткати дима. Ворожили на воді. На миску з водою клали соломинки, утворивши таким чином місток. На ніч замовляли сон: «Приснися мені сон: хто мене проведе через цей місток, той і жених мій буде». Якщо вночі дівчині присниться чоловік, який переведе її через місток, він і буде її судженим. Респонденти розповідають чимало випадків про позитивні результати такого способу ворожіння. Ворожили на воді розтопленим воском, горіхом. У горіхові шкаралупи вставляли укорочені свічки, запалювали і клали у миску з водою. Промовляли: «Горішок, горішок, ти попливи до того берега, де мій милий живе». До якого імені (імена написані на папері заздалегідь і розставлені навколо) горіх пристане, з таким іменем буде чоловік [17].

Існували спеціальні ворожіння, що мали на меті розпізнати професію майбутнього чоловіка, довідатись, кому належатиме главенство в сім'ї.

Можна гадати, що в звичаях Катерини й Андрія зберігся відгомін язичницької обрядовості, присвяченої давньослов'янським богам Роду і Рожаницям. Пережитки язичницьких уявлень і в традиціях «карнавальної свободи», яка негласно проголошувалась на святі Андрія. В цю ніч, як і в новорічну, народний етикет дозволяв або, вірніше, поблажливо дивився на деякі вияви антигромадянської поведінки. У ролі «порушників порядку» звичайно виступали представники парубоцтва і підлітки. Набір типових «андріївських жартів» був досить одноманітним. Найчастіше парубки знімали з воріт хвіртки і заносили їх до сусідів або на край села. Зав'язували мотузкою, закладали дровами, підпирали кілком двері хати, вилазили на стріху і затикали комин, щоб дим пішов всередину, пускали в димар горобців. Ознакою молодецької сили вважалось вміння непомітно винести віз на хату. На ранок побачити це видовище збиралось чимало глядачів. Досить часто в ніч на Андрія

парубки грюкали в стіни і вікна, а якщо хтось виглядав зовні, його обливали водою або чорнили обличчя сажею [10].

Вважалося, що на різдвяні свята особливо сильна нечиста сила. Тому в такі ночі люди не рідко гадали, як би користуючись силою нечисті. Про ці сили потім практично забували до самої весни, коли прокидалися русалки. Вважалося, що русалки – це утоплениці, самогубці, померлі нехрещеними діти, або діти, що народилися мертвими. Прекрасні жінки з прозорою спиною, крізь яку було видно їхні органи. Цих духів було кілька видів – річкових, лісових і польових. Однак незалежно від їх виду і звичок, якщо їх не задобрити, вони могли наслати на поля град, викликати бурю, розтоптати посіви, що зійшли, а необережного подорожнього русалка могла потягти на дно озера або річки, залоскотати до смерті або перетворити на свого раба. Вважалося, що найбільшою силою русалки володіють в троїцький тиждень, а особливо – в четвер. У цей день люди відмовлялися не тільки від польових робіт, а й намагалися взагалі ні до чого не торкатися, «щоб не дражнити нечисть». Про всяк випадок, вони носили в цей період обереги з полину, а біля вікон клали кропиву, щоб русалка не потрапила до будинку.

Ще одним злісним знищувачем сільського господарства вважалася відьма. Істота з плоті і крові, відьмою могла стати сьома дочка в сім'ї, чи дівчинка, «народжена після чаклунства». Часто відьмами вважали найкрасивіших, найефектніших жінок, часто – вдів. Відьми, що ніколи не їдять м'яса, вони могли вкрасти сирну начинку з сусіднього вареника – так говорили забобонні. Вірили, що відьми насилають мор і хвороби на домашню худобу, але «поробити» (тобто «наврочити») вони могли і людей. При всій їх шкідливості, відьма могла і зцілити хворого, вгамувати його біль. Розважаючись перетвореннями, відьма могла перетворитися на твердий предмет або в будь-яку істоту, щоб, наприклад, зручніше було вкрасти у корови молоко. Подобою відьом були «характерники» – козаки-чаклуни. Крім надсили, вміння «бачити інші світи», перетворюватися на тварин, люди вірили, що вони здатні відкрити

будь-який замок без ключів, крадучи сіно з комор, борошно та інші припаси [41, с. 415].

Традиція ворожіння та передбачення своєї долі залишилися і до сьогодні. Доволі часто можна зустріти дівчат, які ворожать на Андрія. Проте, сама форма ворожінь дещо трансформувалася. Зараз можна спостерігати такий вид ворожінь як написані на клаптику аркушу чоловічі імена і відповідно їх кладуть під подушку, а зранку достають один клаптик – яке ім'я на ньому, таке й ім'я у майбутнього чоловіка [12].

В подільських селах було у звичаї виготовлення гарбузових масок. Освітлені зсередини свічкою маски в темряві нагадували людський череп. Як правило, хлопці лякали ними дівчат.

6-го грудня святкувався день св. Миколая. В цей день приймали ритуального гостя – «показника». Під впливом польського населення серед українців Поділля поширилась традиція дарувати подарунки від імені Миколая. 6 грудня влаштовувались повчальні вистави на релігійні теми, де разом із святими діяли і чорти. По закінченні вистави через костюмованого св. Миколу проходила церемонія вручення подарунків дітям. Іноді випікали особливий вид печива – «миколайчики». Разом з іншими гостинцями й палицею як пересторогою від злих вчинків їх клали дітям уночі під подушку. Звичай обдарування на Миколи зберігся і нині [15].

Серед низки зимових свят подоляни особливо поважали Різдво, Новий Рік та Хрещення. Обрядовість кожного з них дуже схожа. Всі ці свята повинні захищати людей від впливу злих сил, забезпечити добробут і щастя в сім'ї в наступному році, визначити перспективи на майбутнє.

На період святок припинялись усі господарські роботи, за винятком деяких найнеобхідніших. Недотримання цих правил, за народними нормами, вважалося гріховним і загрожувало порушникам всілякими нещастями. Інтер'єр житла набирав святкового вигляду. Часто хату прикрашали вишиваними

рушниками, штучними паперовими квітками й витинанками – мережаними паперовими вирізками, якими прикрашали стіни.

Святкова трапеза напередодні Різдва (Святвечір, багата кутя, вілія), носила урочистий характер. Під образами розстеляли чисте сіно, на яке ставили горщик з кутею – пшеничною кашею, підсолодженою медом, з маком та горішками. Земляну долівку вкривали соломою. Хтось із старших членів родини розкидав у соломі горіхи. Розшукуючи їх, діти квокали, як кури. На другий день удосвіта солому виносили з хати і розкладали багаття біля воріт чи при дорозі – «палили дідуха». Дорослі й діти перестрибували через вогонь [10].

Обов'язково на Святвечір господар заносив до хати сніп пшениці, жита або вівса – «дідуха» – і ставив його на покуті. Через кілька днів він чи хтось із колядників обмолочував цей сніп. Зібраним з нього зерном було прийнято розпочинати сівбу.

Святковий стіл в подільських селах також застиляли сіном, по кутках клали часник (він виконував роль оберегу), а потім покривали скатертиною. Подекуди під стіл клали сокиру. На неї всі члени родини ставили ноги, «щоб були такими ж міцними». Сама вечеря складалася з 12-ти страв. Це повинно було забезпечити добробут людей у наступному році. Тому навіть найбідніший селянин докладав усіх зусиль, щоб зустріти Різдво якнайкраще. Починали їсти з куті. Серед подолян широко побутувало повір'я, що душі померлих родичів беруть участь у святковій трапезі, їх обов'язково згадували добрим словом. Для них після вечері залишали рештки їжі на столі (мити посуд у цей день вважалося гріхом). На ніч усі члени родини клали свої ложки у горщик з кутею. Це робилося для того, щоб обрядової каші могли поїсти предки. В такий же спосіб часто ворожили: якщо на ранок чия-небудь ложка була перевернута – це пророкувало смерть її господаря у наступному році [6].

Ясне небо на Святвечір віщувало врожай. Бурульки біля стріх обіцяли врожай кукурудзи, а іній на деревах – врожай садовини. Вірили також, що на Святвечір худоба отримує здатність говорити. Було прийнято годувати коней,

волів і корів хлібом. На Святвечір відбувався обмін ритуальними стравами. Вечеря, яку надсилали родичам, хрещеним батькам, бабі-повитусі, складалася, як правило, з головних ритуальних страв столу: куті, риби, книшів, пирогів тощо. Приймаючи обрядову їжу, господарі дякували і теж передавали дари – такі самі страви зі свого столу. Таким чином, обмін ритуальною вечерею символізував спорідненість двох сімей, їхню приязнь і взаємну щедрість. Дітей, які приносили вечерю, частували, обдаровували гостинцями – пиріжками, горіхами, яблуками, цукерками [14].

Сьогодні також зустрічають Святий вечір у родинному колі і намагаються дотримуватися, щоб на столі було 12 страв. Проте, слід зазначити, що основні страви – кутя, риба, узвар, вареники – присутні на святковому столі. А ось інші вже страви можуть змінюватися і не обов'язково вони можуть бути пісними. Зараз уже готують різні салати [13; 16].

Напередодні або й в перший день Різдва звечора починали колядувати. Групи чоловіків, парубочої молоді заходили на подвір'я кожної хати, піснями славили господарів, бажали їм здоров'я, достатку, виконували ряд обрядодійств, за що отримували певну винагороду. В основі цих обходів лежала магічна дія «першого дня», згідно з якою висловлені в період святка побажання мали стати реальністю. Група парубків-колядників на чолі з «березою» (парубком, який носив церковний дзвінок як ознаку влади) йшла насамперед до священика й колядувала у нього в сінях або під вікном. Від священика йшли до пана, а потім колядували у кожного господаря, у кожній хаті. Гроші, зібрані за колядування, а також прядиво, хліб, яйця тощо надходили у власність церкви. Колядки співали на кілька голосів, частіше а capella, іноді в супроводі подільських троїстих музик (скрипка, цимбали, бубен) [14].

На Східному Поділлі переважали обходи із зіркою, що виготовлялась, як правило, зі звичайного решета, до якого приладжували «роги» (від 5 до 12). Потім цю конструкцію обклеювали різнокольоровим промасленим папером,

прикрашали фольгою, стрічками та китицями. Всередину вставляли свічку – так утворювалось щось на зразок чарівного ліхтаря.

На Західному Поділлі, крім «віфліємської зірки» (чи замість неї) колядники часто носили з собою вертеп – театр костюмованих виконавців. Драматичне дійство вертепу складалось з двох частин – релігійної (серйозної) і світської (інтермедійної). Відповідно на дві категорії поділялись й самі виконавці – маски. Тут театралізовувалась легенда про незвичайне народження Христа. У вертепі були «царі» («королі»), «пастирі», «ангели», «воїни», «цар Ірод». Серед світських персонажів вертепу користувались популярністю «дід», «баба», «чорт», «коза», «єврей», «циган», «козак» тощо [17].

У населених пунктах Поділля, де проживали українці й поляки, групи колядників, хоча і ділились по національно-релігійним принципам, при обходах ніколи не обмежувались відвіданням дворів своїх одновірців. «Польські» колядники вважали своїм обов'язком зайти до священика і його пастви, а українські ідуть до хати ксьондза та його словесних овець. Таким чином, і ті і інші обходили все село, збираючи дрібні гроші й хліб, як для церкви, так і для костела.

Другорядним членом обходів була «коза». Її роль виконував парубок, на якого одягали кожух вовною догори. В руках він носив вирізане з дерева примітивне опудало тварини з випаленими ніздрями, а замість очей вставляли блискучі бляшки або гудзики. Голова «кози» мала рухому нижню щелепу з борідкою, що кумедно клацала під час вистави. На роги «кози» іноді чіпляли дзвоник і уквітчували їх кольоровими стрічками. Центральним моментом ритуального дійства були танець «кози», її «смерть» і «воскресіння», які символізували циклічний кругооберт часу, прихід Нового року. Часто при обходах ряжені колядники співали:

Ідем з козою,

Господь з тобою.

Де коза туп-туп,

Там жита сім куп [6].

Вітаючи господарів зі святами, колядники грали гумористичні сценки: «сварки діда й баби», «доїння кози», «продаж кози на ярмарку», «її вбивство», «лікування» тощо. На закінчення господарі обов'язково обдаровували ряджених «колядою», до складу якої входили гроші й продукти. Частина грошей, зібраних колядниками, йшла на організацію молодіжних вечірок з музикою й танцями.

Традиційне колядування з «косою» подекуди збереглися і тепер. Проте це зустрічається досить рідко. Сучасна молодь намагається відроджувати ці традиції [18].

Останній день старого року і перший день нового подоляни відзначали як свята Маланки і Василя. На відміну від Різдва і Хрещення ці дні не відігравали важливого значення в релігійному календарі, тому в їх обрядовості майже не помітно церковних мотивів. Ніч перед Новим роком вважалася чарівною, з нею було пов'язано чимало повір'їв і ритуалів. Серед подолян тривалий час поширювались легенди про гайдамаків, які за часів турецького панування заховували свої скарби. А опівночі на Новий рік ці гроші «горять» і їх можна знайти.

Під Новий рік, як і на Різдво, носили «вечерю», але цього разу переважно сільській бабі-повитусі. Звичайно до неї ходили молоді батьки, у яких протягом року народилися діти. Одночасно з «вечерею» пупорізній бабі приносили подарунки, а вона, в свою чергу пригощала гостей.

На всій території Поділля були розповсюджені новорічні церемоніальні обходи ряджених – «Меланка». Центральну роль – «Меланки» – виконував парубок, переодягнений у народне вбрання дівчини. Всі інші карнавальні ролі за традицією також виконували нежонаті хлопці. Одним із символічних компонентів «Меланки» було новорічне орання та посів.

Поступово це свято перейшло у народну забаву. Парубки збирались групами, наймали музику, і ходили попід вікнами хат, де були дівчата. Парубки

співали пісні, у яких звеличували батьків дівчини, а головним чином, і саму дівчину. Обряди в кожному домі завершувались традиційним проханням нагороди – «прядива на намітку, св. Миколі на очкур» [14].

Популярним персонажем новорічних обрядів був «ведмідь». Його зображував хлопець, обв'язаний гороховою соломою або перебраний у вивернутий догори вовною кожух. Разом із своїм поводитирем – «циганом» – він розігрував кумедні сценки з репертуару скоморохів-ведмежатників. На «Василя» було прийнято заводити в хату прикрашеного квітами коня, називаючи його при цьому «полазним». Подекуди «вінчувати» з конем ходили на другий день різдва. У минулому столітті представники духовенства і панівних верств населення також дотримувались звичаю новорічного «показника» – тварини. Слуги брали коня, вола і барана, де є ця худоба, прикрашали їх поясами, колоссям, калиною, барвінком і в такому вигляді вводили до кімнати поздоровити господаря з Новим роком, нового щастя [7].

Було поширене в селах Поділля новорічне посівання зерном, ця традиція подекуди збереглась і в наш час. Символічне посівання здійснювали і батьки, і діти. В хаті розкидали на підлозі і столі хлібні зерна, виголошуючи традиційне поздоровлення: «Сію, сію, посіваю, з Новим роком поздоровляю». або «Сійся, родися, жито-пшениця, на Новий рік, на Василя». За повір'ями ці зерна могли виконувати роль оберегу. Господарі іноді обсипали ними вікна.

Різдвяно-новорічні урочистості завершувались святом Богоявлення, відомим у народі як Водохреще (Ордан, Ардан). Вечір напередодні (5 січня) називали щедрим, другим святвечором, другою вілією, голодною кутею. Цього дня, як і перед Різдвом, утримувались від господарських робіт, постилися, готували кутю. Центральне місце в святі Богоявлення займали обряди, пов'язані з водою.

Обов'язково ходили до церкви святити воду. Цією свяченою водою починалася трапеза, нею ж кожен господар кропив усіх членів сім'ї, хату, інші будівлі, криниці. На голодну кутю подекуди готували спеціальні коржики з

медом – «підпалки». Перед вечерею батько, син чи брат батька ходив з підпалком у кошару, кропив там «святою» водою, писав хрести крейдою на дверях, воротах і їв підпалок, щоб «врятуватись від злих духів» [8].

На основній території Поділля щедрували не на Новий рік, а напередодні Водохреща. У цих обходах вже не брали участі ряджені. Хлопці й дівчата виконували під вікнами поздоровчі пісні, обов'язково повторюючи: «Щедрий вечір, добрий вечір». У системі української календарно-обрядової творчості колядки та щедрівки належать до величальних пісень – ідеалізації людини в образах переважно селянської хліборобської родини, представників трьох поколінь: старшого (дід і баба), середнього (батько й мати), молодшого (діти). Важливим моментом у структурі цього величання є увага й до пошанування пращурів (культ предків у різдвяно-новорічній обрядовості).

Виконувалися також так звані «щедрівки»:

Щедрий вечір, пане господару,

Ой уставай не спи

Та застеляй столи

Та клади калачі з ярої пшениці [2, арк. 20].

Кульмінаційний момент церковного свята Ордані – занурення священиком хреста у воду, після чого вона вважалась освяченою. За давньою традицією, ця церемонія відбувалась під відкритим небом, на берегах річок, струмків, озер. Ще напередодні з льоду вирубували великий хрест, пробивали ополонку. Скульптурне зображення хреста встановлювали вертикально і нерідко обливали буряковим квасом, від чого воно набирало червоного кольору. Було прийнято також прикрашати хрест барвінком і гілками сосни. У день водосвяття в селах і містах влаштовувались багатолюдні хресні ходи до річки. Крім ікон і церковних корогів учасники цих процесій несли запалені «трійці» – три свічки, перевиті зіллям васильків, чебрику та інших квіток. В небо одночасно підкидали голубів, попередньо прикрашених стрічками з кольорового паперу. Поява цих птахів на Ордані мала символізувати «духа

Божого». Йдучи на водосвяття, жінки несли разом з «трійцею» саморобні «арданські» хустки з грубого полотна. Їх запалювали разом із свічками. «Арданським» хусткам у народі приписувалась цілюща сила. Якщо виникала потреба, димом від них підкурювали і людей, і худобу. Універсальними ліками від усіх хвороб вважалася «арданська» вода. Наповнені нею пляшечки донедавна стояли напоготові у кожній селянській хаті.

Слід відмітити, що традиція занурення у воду на Водохреща побутує і сьогодні. Майже в кожному населеному пункті Подільського регіону населення виходить до річок, озер, щоб осунутися в свяченій та цілющій воді [16].

Після Водохреща в подільських селах розпочинався новий весільний сезон, який тривав до Великого посту. Зимові м'ясниці у народно-побутовому календарі були часом веселощів і дозвілля. Молодь збиралась на вечорниці, сімейні влаштовували складчини, ходили один до одного в гості. З метою наблизити весну в деяких місцевостях пекли великий хліб і обносили його «за сонцем» навколо хати.

2 лютого відзначали свято Стрітення. В цей день, за повір'ями, зима зустрічалась з літом і боролась з ним. Літо уособлювалось в образі скромної дівчини, прикрашеної ніжними рослинами, а зима – в образі буйної жінки, голова у якої, наче бочка, а губи, як відра. До схід сонця набирала воду в криницях. Ця «стрітенська» вода вважалась цілющою.

Напередодні Великого посту, який тривав сім тижнів до Великодня, у традиційному харчуванні важливе місце відводили м'ясним і молочним стравам.

На Поділлі Масляну справляли без особливих церемоній: катались на санях, ходили в гості, готували вареники, частували горілкою. Масляну зображувала заміжня жінка, яку із сміхом та жартами возили селом сусідки. Іще нежонатому парубку, який лише потрапить до рук, молодиця або й баба прив'язує до руки або до ноги шматок дерева – переважно качалку, неначебто в покарання за те, що не оженився. Кому прив'яжуть колодку, той має

відкупитися, заплатити тим, що прив'язано. На Масляну парубки пригощали дівчат горілкою, пивом, солодощами – «купували колодку». У подяку за це кожна дівчина вишивала перкалеву хустку, оздоблюючи її квітами й ініціалами свого обранця. Разом з 2-4 писанками вона вручала її парубку на Великдень – «повертала колодку». Такі ритуальні обдарування виявляли взаємні симпатії молодих людей і нерідко завершувались укладанням шлюбу.

Ряд звичаїв і повір'їв приурочували до початку Великого посту – так званого жилавного понеділка. В цей день випікали спеціальні коржі – «жилавники». Саджаючи їх до печі, господиня накладала на кожний з них хрестик з соломи. Залежно від того, як випікались «жилавники», судили про здоров'я членів сім'ї у майбутньому [11].

У Великий піст, коли земля очищалась від снігу, дівчата починали закликати весну.

Серед весняних свят у подолян найбільшим багатством обрядових дій виділявся великодній цикл. Встановлене християнською церквою на честь «чудесного воскресіння Ісуса Христа» свято Пасхи (Великодня) у народному побуті чітко утримувало язичницькі традиції. До них можна віднести випікання обрядового печива, фарбування яєць, весняні ігри і танці молоді, культ предків, аграрно-магічні, очисні обряди тощо. Після «середпістя», яке ділило Великий піст на дві рівні половини, у народному календарі подолян виділяли «білий», «вербний», «страсний» тиждень. На «білому» тижні білили хати й сіяли розсаду капусти. У «вербну» неділю приносили з церкви освячену вербу і шмагали нею всіх членів сім'ї й худобу, приговорюючи: «Лоза б'є, не я б'ю, за тиждень Великдень». Пізніше цією гілкою перший раз виганяли корів у череду [8].

Ці традиції побутують і сьогодні, але переважно в сільській місцевості і доволі рідко, проте, вже с таки зустріти можна.

Від «вербної» неділі починали активну підготовку до Великодня: варили яйця і розписували «писанки», красили «галунки», начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, включаючи обов'язкову пшеничну паску й солодку бабу.

Освячені у церкві великодні страви вважались сильнодіючим магічним і лікувальним засобом. Так свяченим маком на Юрія обсипали обору, щоб застерегтися від відьом, свяченим салом лікували вим'я корови, цілушку свяченого хліба давали покуштувати, коли боліло горло, тощо. Існувало повір'я, що рештки великодніх страв – кістки та інше, закопані на межах ланів, можуть врятувати їх від граду.

У «страсний», або «чистий» четвер перед Великоднем на Поділлі було заведено «чистити» жеребців і свиней. Увечері цього дня кожна господиня намагалась принести з церкви запалену свічку («страсну»). Нею випалювали хрести на стелі й дверях, сподіваючись таким чином захистити свій дім від злих сил. За допомогою «страсної» свічки прагнули лікувати лихоманку і бешиху (рожу), її давали в руки конаючим, щоб полегшити предсмертну агонію. За народними повір'ями, свічка могла врятувати від громової зливи чи пожежі, що виникає від блискавки [11].

В ніч з суботи на неділю, на пагорбах чи коло церкви розкладали багаття. Кожна сім'я у селі мала виділити дрова для спільного вогнища. Тих, хто забував про цей обов'язок, карали тим, що викрадали яку-небудь дерев'яну річ з двору. Підготовкою великого колективного багаття, яке мало горіти всю ніч, звичайно займалась парубоча молодь.

Весною древні слов'яни-хлібороби весело відзначали свято пробудження землі від зимового сну, появу першого листя на деревах. Свято це відбувалось у священних гаях, де виконувались ритуальні пісні й танки - гаївки. Коли християнська церква не змогла знищити цієї традиції, вона була вимушена пристосувати її до Пасхи.

Масове великоднє гуляння відбувалось у дворі біля церкви – на кладовищі. На «гаївки» збиралось усе село. Люди вдягали найкращий одяг, обмінювались традиційними привітаннями: «Христос воскрес!» – «Воїстину воскрес!», дарували один одному писанки та крашанки (галунки). Дівчата повертали своїм обранцям «колодки» [17].

Різноманітними були великодні забави. Починаючи з неділі протягом трьох днів усім парафіянам дозволялось дзвонити у церковні дзвони. Найбільше цим правом користувались діти. Пасхальному дзвону приписувалась певна ритуальна роль. Вважалось, що він відлякує «нечисту» силу і сприяє тому, «щоб гречка родила». Крім дзвонів ритуальний шум створювали за допомогою всіляких саморобних пристроїв. Хлопці-підлітки стріляли на Пасху з самопалів – «моздирів». Найважливішою частиною великоднього масового гуляння просто неба вважались ігри, пісні й танці. Молодь сусідніх сіл змагалась між собою в тому, хто краще організує гаївки. Розрізняли ігри дитячі, парубочі, дівочі, змішані й загальні. Популярною дитячою грою було «цоканє» – биття яйцями. Спочатку «цокались» носками, а потім «гузками». Той, кому пощастило розбити яйце суперника, забирав його собі як виграш. Парубочі ігри – «піп», «чорт», «харлай», «каши варити», «довгої лози» та інші мали здебільшого характер змагання у спритності, швидкості й силі. В дівочих іграх – «шум», «жельман», «кострубонька», «мак», «кривий танець» – випробовує художні здібності учасниць – вміння перевтілюватись у певний образ, вміння співати і танцювати. Недарма великодні ігрища у народі вважалися справжнім ярмарком наречених [7].

Кожна гаївка виконувалась як драматична сценка. Найчастіше в них обігрувались мотиви весняного оновлення природи, кохання, шлюбного життя. Один із прикладів таких «гаївок»:

Женчикок-бренчикок вилітає

Високо ніженьку підіймає

Якби-то набито, ніженьку пробито,

В зеленім лузі бери собі другу [1, арк. 29 зв.-30].

Нерідко водили хороводи – кругові та ключові. До кругових відносились танки «мак сіяти», «перепілка», «зайчик», «ящірка», «король», «нелюб» тощо, до ключових – «галка», «чечітка», «горобчик», «кривий танець», «шум», «просо сіяти». У грі «Горошок», наприклад, співали:

Вийся, горошку, в два стручки,
 Зароди, Боже, чотири,
 Щоб ся парубки женили,
 Та на весілля просили [7].

В хороводі-пісні «Огірочки» дівчата зображували, як в'ється огірок і приспівували:

А вийтеся і огірочки,
 Зелені пупляночки,
 Тож ся в'ют.
 А другі ся приглядають,
 Чи хороше розцвітають,
 Тож цвітут [9].

Цікавою парубочою грою була «Башта». Мистецтво «строїти башту» полягало в тому, що на плечі п'ятох найдужчих хлопців ставали чотири, на них – три, ще вище – два і нарешті – один. Багатоярусна акробатична композиція не просто стояла, а рухалась, що вимагало від виконавців великої злагодженості у діях. Такою «баштою» завершувались гаївки. У багатьох селах Поділля в останній день великодніх свят всі селяни, взявшись за руки, «обіймали церкву» і три рази обходили її, наспівуючи обрядові пісні.

Слід зазначити, що сьогодні святкування Великодню проходить не так пишно і не такими масовими гуляннями. Сьогодні більшість населення йдуть до церкви, а після чого вже в родинному або дружньому колі продовжують святкування – розговіння. Можна сьогодні і зустріти гру «цокання» серед малечі та молоді. А що стосується гаївок, то на сьогодні, їх вже не зустрічається [16].

Пізніше кожна дівчина до Пасхи готувала для свого кавалера саморобну прикрасу з матерії і картону, що мала форму квітки, букета або серця. Ця прикраса («котильон») оздоблювалась бісером. На святковому вечері в клубі, коли оголошували «котильоновий вальс», дівчина вручала подарунок хлопцю,

заявляючи тим самим привселюдно про свою симпатію. Обдарований кавалер повинен був протанцювати з дівчиною, а потім пригостити її солодощами. Таким чином стародавній ритуал «колодки» перейшов у «котильони».

Слід зазначити, що ці традиції залишилися в історичній пам'яті старшого покоління, бо сучасна молодь вже цього не пам'ятає.

У деяких місцевостях Поділля і у ХІХ ст. зберігався звичай виголошення великодніх віршів. Ці твори мали гумористичний характер і були розраховані на те, щоб повеселити натовп. Як правило, їх виголошували з дзвіниці мандрівні школярі – «бакаляри», заробляючи таким чином собі на прожиття.

На другий день після Пасхи чоловіки ходили поздоровляти попа, пана і один одного. При цьому обмінювались писанками та крашанками. На третій день ходили жінки поздоровляти попадю паню та одна других. Ходили вони з калачами, христосувались і обмінювались писанками і крашанками [7].

Широко побутував звичай обливання на перший день Пасхи. Обливались водою переважно молодь і діти. Пізніше було прийнято, щоб парубок обприскував свою дівчину парфумами. За традицією, дівчата могли відкупитись від купання певною кількістю крашанок чи писанок.

У весняному циклі подолян значне місце займали обряди, пов'язані з культом предків. На ранньому етапі після прийняття християнства великодні ігрища - гаївки – проходили безпосередньо біля могил родичів. Кладовища, виділені в окреме місце, були заведені порівняно недавно, до того ж подоляни ховали своїх мерців у церковній огорожі. Померлих родичів на Східному Поділлі провідували, як правило, у першу неділю після Великодня, яка тут називалась «проводи». На кладовище несли паску, яйця, інші страви, обідали прямо на могилах. У деяких місцевостях було заведено пов'язувати рушники на хрестах. У цей день обов'язково годували старців і роздавали милостиню за «упокій душі». Ці звичаї або окремі їх частини і зараз побутують як і в селах, так і в містах [11].

З культом предків, очевидно, пов'язано і свято «Рахманський Великдень», яке подоляни приурочували до першої середи-четверга після Пасхи. За міфологічними уявленнями, рахмани – християнський народ, який живе у далекій таємничій країні, де панує вічне блаженство, тому люди не знають ліку часу. Щоб повідомити їх про прихід «світлого воскресіння», необхідно буде неначебто кидати першу шкарлупу від великодніх яєць на біжучу воду [41, с. 361].

Комплекс звичаїв та обрядів був приурочений до дня Юрія (23 квітня). Вважалось, що, якщо «на Юра сховається в житі кура», буде хороший врожай. Було прийнято кидати в озимину кістку від м'ясної страви (частіше – кістки великоднього поросяти). А вночі господарі запалювали свічки у хлівах, обсипали корів свяченим маком, виконували інші магичні церемонії, аби захиститись від згубного впливу відьом.

Завершення весняного і початок літнього циклу календарних свят у східних слов'ян було пов'язане з троїцько-русальною обрядовістю. На зелені свята українці Поділля обов'язково «обмаювали» подвір'я, хати, господарські будівлі зеленими гілками дерев: клена, верби, акації, липи, берези, ясеня, горіха, дуба. Небажаним деревом вважали осику, на якій повісився Іуда Іскаріот. Зазвичай, гілки кріпили коло стріхи, вікон, за вікнами. Одночасно підлогу стелили пахучими травами: осокою, любистком, м'ятою, пижмою та ін. Особливою популярністю користувався айр (*Asogus salamus*), відомий на Поділлі як татарське зілля. Розповідали легенди про те, що ця трава росте там, де проходили шляхи татарських набігів на Україну [17].

На зелені свята, як і на «проводи», провідували померлих родичів. При цьому в деяких місцевостях північної зони могили також обсипали татарським зіллям. Тут же, на кладовищі, влаштовували панахиди й спільні поминальні трапези. Ця традиція у іншій формі існує і тепер.

Деякі троїцькі обряди носили яскраво виражений землеробський характер. Від Трійці розпочинався період посту – Петрівка. В перший

понеділок посту на Поділлі відзначали свято «розгри», чи «русалії». Найчастіше в цей день проходив обряд «гонити шуляка». Специфічна особливість обряду «гонити шуляка» полягала у тому, що його виконували заміжні жінки. На другий день зелених свят, зібравшись зранку компаніями у шинку, вони ставили одна одній «могорич». Подібні колективні зібрання були необхідною запорукою збереження курчат від яструба. Іноді з гілочок, хусток та інших матеріалів виготовляли ляльку – «шуляка». Поклавши поруч з нею кілька зерен, а також хліб, цибулю, сир і м'ясо, імітували годування птаха. Сидячи навколо і п'ючи горілку, жінки приговорювали до нього: «Не дивись на курчат, а дивись на падло», «Не йди до курей, а йди до падла». У ході бенкету розігрувались різноманітні сценки з життя «шуляка» (весілля, народження дитини – малого шуляченя тощо). Драматичні епізоди чередувались із танцями та піснями. На завершення ляльку-«шуляка» розривали на частини і кожна учасниця бенкету викупала свою хустку:

А ми того шуляченька

Розірвемо на троє:

Тобі, кумцю, ніжки,

Тобі, головонька,

Мені серединка.

Гай, гай, гай! [11].

Збираючись разом для того, щоб «гонити шуляка», заміжні жінки обов'язково згадували своїх померлих дітей (особливо нехрещених). Подоляни вірили, що на зелені свята вони з'являються на городах та хлібних нивах в образі «мавок». Зустріч з ними могла закінчитися смертю.

На території Поділля досить довго жили традиції давнього свята літнього сонцестояння – Купала, або Івана Купала (24 червня). В ніч перед святом парубки складали великі купи хмизу на пагорбах, берегах річок, озер і т.п. Запалити їх, в стародавні часи доручали кільком дідам, які повинні були до появи вечірньої зорі одним із примітивних способів добути вогонь.

Купальським багаттям приписувалась очисна сила. Вірили, що стрибаючи через них, можна позбутися всіх хвороб, наговорів та безплідності. В їх вогні матері спалювали сорочки хворих дітей, сподіваючись на те, що після цього вони вилікуються. На основі того, успішним чи невдалим був стрибок через багаття, дівчата та парубки ворожили про своє майбутнє, ранній чи пізній буде шлюб. Колись цим пргнозам надавали серйозного значення, але з часом вони перетворились на молодіжну забаву [18].

Прикрашання ритуального дерева («гільця», «купала»), яке займало центральне місце у святі, було справою дівчат. Зазвичай для цього рубали гілку верби, рідше – берези, ясена, вишні, черешні. Її оздоблювали різноманітними польовими і луговими квітами, а нерідко ще і паперовими стрічками, запаленими свічками і т.п. Поклавши на голову вінки з різного зілля й квіток, дівчата водили біля «гільця» кругові танки і співали приурочені до свята пісні. У тематиці цих пісень переважали мотиви кохання, майбутнього шлюбу.

Характерним моментом купальського ритуалу було суперництво між дівчатами та парубками. Останні намагалися будь-яким способом відібрати у дівчат купальське дерево і зламати його. З-за цього «гільце» доводилось кілька разів підміняти. Аби хлопці «попекли» собі руки, нерідко виготовляли дублікат ритуального дерева з будяків, терну і кропиви. В процесі боротьби за «купаило» парубки і дівчата обмінювались дошкульними пісеньками та жартами:

На городі липух, липух,
 А нашим хлопцям живіт попух,
 Ой нехай пухнуть, нехай знають,
 Нехай наше купаило не ламають [15].

У багатьох подільських селах ритуальне дерево купали у воді, а потім з криком і сміхом розламували дерево на частини так, щоб кожній дівчині дісталась гілочка. Найспритніші намагались відломити вершечок, який мав принести успіх. Шматочки «купала» обов'язково несли на городи і клали там,

щоб краще росли огірки. Іноді їх кріпили під стріхою – щоб було багатство – чи кидали у річку – щоб дощ йшов. На півдні Поділля була широко поширена традиція обв'язувати гілочку довжиною 30-40 см. плодами стиглих вишень. Ці святкові атрибути користуються популярністю і в наш час, гілки дарують дітям і дорослим.

Широкого розповсюдження мав звичай ворожіння за купальськими вінками. Їх кидали у воду і спостерігали за тим, як вони пливли. Вірили, що дівчина, чий вінок плив швидше за всіх, раніше за інших вийде заміж.

Купальську ніч вважали чарівною. В цю ніч пробуджувалась "нечиста" сила. Ввечері перед Купалом телятко пускали до корови, щоб відьми не могли їм нашкодити.

Більшість повір'їв було пов'язано з папороттю, квітка якої неначебто зацвітала опівночі. Щоб здобути її, треба було підписати договір з чортом. Тому, хто знаходив квітку папоротті, відкривались різні скарби та таємниці. В купальську ніч села нагадували потревожений вулик: до ранку дзвеніли пісні і не закінчувались жарти. Життєрадісний характер народного свята суперечив нормам християнського аскетизму, тому протягом віків церква вела постійну, жорстоку, хоча і безрезультатну, боротьбу [11].

У Кам'янець-Подільському, де до ХХ ст. зберігся Івано-Предтеченський собор, свято Купала відзначали як храмове. До нього приурочувався великий ярмарок. За традицією, у навколишніх селах після ярмарка робили перший зажинок, вірячи, що це позитивно вплине на майбутній врожай.

Всі ці обряди протягом року українці творили заради головного дійства, апогею врожайного року – «обжинок». «Обжинки» – свято завершення збору врожаю. Воно багате не тільки співами та іграми, а й архаїчними ритуалами. У минулому в ці дні приносили безліч жертв богам і польовим духам, сьогодні такою жертвою вважається «Спасова борода» (інші назви «перепілка», борода Волоса», «борода Іллі»). Останні колосся, які не скошили, зв'язують у пучок і залишають на полі, іноді пригинають його до землі [18].

Трудові свята й обряди – органічна складова святково-обрядової культури українського народу. Взаємозв'язок свят і праці має традиції, що сягають доісторичних часів.

Традиційна трудова обрядовість тісно пов'язана з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Обряди неодмінно супроводжували початок оранки, сівби, вигін худоби на пасовище, закінчення жнив тощо. У селянській сім'ї трудові традиції та обряди були справжньою школою для підростаючого покоління. У процесі виконання ритуальних дій дитина здобувала перші трудові навички. Усім розмаїттям своїх художніх, емоційних, атрибутивних, пісенно-музичних засобів трудові свята сприяли вихованню у молоді любові до нелегкої хліборобської праці, до землі, прищеплювали своєрідний «кодекс хліборобської честі».

Трудова обрядовість на всіх етапах свого існування була одним із важливих елементів суспільного життя. При цьому її питома вага, сфера дії та функції постійно змінювались. Зважаючи на значний вплив релігії, трудові звичаї та обряди українців були залежні від неї. Разом із тим у них знайшли відображення як раціональне, так і чуттєве сприйняття дійсності, філософські та поетичні уявлення людей, елементи багатьох видів мистецтв.

Сучасну систему трудової обрядовості складають: професійні свята; трудові свята, пов'язані з окремими циклами сільськогосподарських робіт; свята трудових колективів та обряди вшанування трудівників; фольклорні свята праці, присвячені народним ремеслам, та ін. Усі свята й обряди мають свою символіку та атрибутику.

Досягнення благородних цілей, що випливають із змісту традиційної трудової обрядовості, можливе лише за умов узгодженості трудового внеску та винагороди за нього, дотримання міри урочистості при проведенні свят. Трудова обрядовість в останні роки набирала негативних рис у тих випадках, коли явища соціальної несправедливості, існуюче безладдя на виробництві намагалися прикрити святковою помпезністю, оковамилюванням, створенням

та вшануванням «паперових» героїв праці. І нарешті, подальший розвиток трудових свят неможливий без пильного вивчення народного досвіду, прогресивних набутоків традиційної обрядовості та трудової моралі, їх відродження та творчого використання [41, с. 382].

Апогеєм аграрно-господарського року подільського селянина було свято обжинків. На Поділлі довго зберігався звичай колядування на першому снопі. Майже повсюди побутувала «спасова борода», яку зав'язували з останніх пучечків невижатого колосся й лишали на хлібній ниві. З останніх колосків жінці в'язали гарний сніп і вінок. Прикрашений квітами та стрічками, вінок одягали на голову найгарнішої дівчини. Зі снопом у руках, у супроводі натовпу жниць і косарів вона йшла до двору господаря поля. Усі урочисто виконували пісні. В них звучали радість хлібороба з приводу успішних жнив, гордість за свою працю. На різні лади вони вихваляли багатий урожай та щедрість господаря. В піснях звучав мотив обрядового частування:

А вже сонце заходить,
 А місяченько сходить,
 Женці вже дожинають,
 Стигле жито кінчають.
 Жніте, женчики, жниво,
 Буде горілка й пиво [15].

З традиційними побажаннями господарю урочисто вручали сніп та вінок. Цей вінок зберігався у хліві до весни, коли зерном з нього починали сівбу.

І потім знову календарний цикл повторювався. Все починалося знову. Після жнив, наступним календарним святом було введення «літа в зиму».

Таким чином, календарна обрядовість – яскравий приклад історичної пам'яті сучасного населення Поділля. Саме на прикладі календарної обрядовості можна прослідкувати трансформацію різних традицій, які формували календарний цикл. Можна зазначити, що традиції, зокрема,

календарної обрядовості чітко були представлені раніше, зараз вони дещо змінилися, доповнилися, що пов'язано з сучасним розвитком суспільства.

ВИСНОВКИ

Історична пам'ять – складний феномен суспільної свідомості, що належить як до сфери суспільної психології, так і до царини ідеології. Вона містить і матеріальні залишки минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення. У понятті колективної пам'яті одним із ключових є поняття «ідентичність». Власне, історична пам'ять і є фундаментальною основою ідентичності, її операційним базисом.

Історична пам'ять сучасного населення Поділля формувалася у контексті формування та розвитку загальноукраїнської історичної пам'яті. Особливістю України є те, що поряд із загальноукраїнською існують й регіональні моделі пам'яті.

Процес засвоєння індивідом історичної пам'яті формується за допомогою різних джерел – усної історії (членів родини, свідків подій), засобів масової інформації, творів мистецтва, культурної спадщини тощо. Зокрема, дослідники наголошують, що власні спогади про події або уявлення про них, сформовані історичною наукою, мають тенденцію витіснятися яскравішими і виразнішими образами художньої літератури чи кінематографа.

Саме тому важливою функцією історичною освіти є створення у сприйнятті молодого покоління цілісного образу історичного минулого національної спільноти, формування історичної пам'яті суспільства.

Таким чином, у межах кожного регіону формувалася власна модель пам'яті, яка включала, насамперед, уявлення населення про минуле свого краю, створення пантеону героїв і подій регіонального рівня, які справили вирішальний вплив на розвиток його території й країни загалом, а також усвідомлення (або неусвідомлення) себе часткою загальнонаціональних процесів.

Окрема регіональна модель пам'яті може співпадати з загальнодержавними пріоритетами офіційної політики пам'яті, а може всупереч

державним настановам і трактуванням, спиратися й жититися народними спогадами й оцінками. Така ситуація була характерна для радянського періоду, коли існували чітко визначені на державному рівні концепція історичного розвитку та пантеон героїв країни, за межі яких неможливо було виходити. Однак, незважаючи на всі намагання, владі не вдалося прищепити колективній історичній пам'яті на регіональному рівні власні стереотипи.

Поділля як історико-географічний регіон пройшов свій певний історичних розвиток під владою інших держав, що знайшло відбиток на регіональних особливостях, в тому числі пантеон героїв для населення свій. Відповідно, серед населення виробилася своя регіональна модель історичної пам'яті.

Особливу роль у формуванні історичної пам'яті населення відіграє родинна «жива» пам'ять – розповіді старшого покоління. Оскільки родинна пам'ять зазнає з часом певної трансформації, тому не завжди відповідає дійсності, оскільки має суб'єктивний характер та доволі часто події персоніфікуються і можуть оцінюватися по-різному.

Не менш вагому роль у формуванні відіграє і культурна спадщина регіону. Слід звернути увагу на музеї як інститут зберігання історичної пам'яті. На прикладі Вінницького обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника та Тернопільського обласного краєзнавчого музею показано вплив на формування історичної пам'яті сучасного населення Поділля. Музей дозволяє подолати дистанцію між історичним минулим та сучасністю і відповідно зберегти пам'ять про певний період часу. До того ж за допомогою музейних експонатів можна унаочнити представлення та знання про історію та розвиток свого рідного краю.

Не менш важливим елементом історичної пам'яті сучасного населення є традиції. Саме на прикладі традицій можна прослідкувати стан та зміну історичної пам'яті. Також можна представити їх трансформацію зі зміною століть. Одним із типів народних традицій, які яскраво демонструють історичну

пам'ять – є календарно-обрядові, що представляють собою весняний, літній та зимовий цикл. Адже саме відображення певних свят та їх традицій святкування закарбовується в пам'яті населення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Державний архів Одеської області, ф. Р-8259 (Колекція Т. П. Маркушевського), оп. 1, спр. 184 (Зошит з записами фольклору усної народної творчості), 31 арк.
2. Державний архів Одеської області, ф. Р-8259 (Колекція Т. П. Маркушевського), оп. 1, спр. 216 (Зошит з записами фольклору усної народної творчості), 81 арк.

Опубліковані джерела

3. Вінницький обласний краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/turisticnaperlinapodilla/muzeie-mista-vinnici/vinnickij-oblasnij-kraeznavcij-muzej> (26.03.2017).
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzeum.in.ua/obkti/obekt-5.html> (26.03.2017).
5. Тернопільський обласний краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tokm.com.ua/istoriya-muzeyu> (26.03.2017).

Інтерв'ю

6. Бар'як Іванна Василівна, 1955 р. н., с. Цибулівка Тростянецького р-ну Вінницької області.
7. Галушак Ольга Олегівна, 1963 р. н., с. Жабонрич Тростянецького р-ну Вінницької області.
8. Герасименко Марія Василівна, 1954 р. н., с. Цибулівка Тростянецького р-ну Вінницької області.
9. Грицишин Олег Володимирвич, 1962 р. н., м. Тростянець Тростянецького р-ну Вінницької області.
10. Гудз Катерина Олександрівна, 1965 р. н., с. Цибулівка Тростянецького р-ну Вінницької області.

11. Іщенко Валентина Дмитрівна, 1975 р. н., с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької області.
12. Олександрук Марія Сергіївна, 1994 р. н., с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької області.
13. Олійник Роман Віталійович, 1991р. н., м. Віниця Вінницької області.
14. Плохотнюк Марія Іллівна, 1968 р. н., м. Вінниця Вінницької області.
15. Рибак Олена Юріївна, 1963 р. н., м. Тростянець Тростянецького р-ну Вінницької області.
16. Ситник Іван Романович, 1988р. н., с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької області.
17. Ситник Оксана Вікторівна, 1958 р. н., с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької області.
18. Яворський Роман Леонідович, 1973 р. н., с. Жабонрич Тростянецького р-ну Вінницької області.

ЛІТЕРАТУРА

19. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій [Електронний ресурс] / В. Артюх. – Режим доступу: soippo.narod.ru/documents/konf.../artuh (24.03.2017).
20. Ассман Я. Культурна пам'ять: лист, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах древності / Я. Ассман. – М. : Мови слов'янської культури, 2004. – 368 с.
21. Басканова Т. Г. Ян Ассман [Електронний ресурс] / Т. Г. Басканова. – Режим доступу: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/levit01/txt006.htm> (17.04.2017).
22. Вашкевич В. М. Пріоритети сприйняття історії сучасною молоддю [Електронний ресурс] / В. М. Вашкевич. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20157-prioriteti-sprijnyattya-istorii-suchasnoyu-moloddyu.html> (15.02.2017).

23. Герасименко Л. С. Історична пам'ять в Україні: сучасний стан та виклики майбутнього [Електронний ресурс] / Л. С. Герасименко. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20133-istorichna-pam-yat-v-ukraini-suchasnij-stan-ta-vikliki-majbutnogo.html> (26.03.2017).
24. Гетьман В. Красо України, Поділля! [Електронний ресурс] / В. Гетьман. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/kraso-ukrayini-podillya.html> (15.02.2017).
25. Гирич І. Концептуальні проблеми історії України / І. Гирич. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 224 с.
26. Грицак Я. Нариси історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. – К., 2000. – 249 с.
27. Двуреченська О. С. Місце історичної пам'яті у розвитку України як суб'єкта сучасних міжнародних відносин / О. С. Двуреченська // Грані. – № 1 (105). – Січень, 2014. – С. 59-63.
28. Денисенко Г. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу / Г. Денисенко, О. Денисенко // Краєзнавство. – 2014. – № 1. – С. 139-150.
29. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156-159.
30. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Ю. Зерній // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1 (40). – С. 53-67.
31. Історія пам'яті: пам'ять нації, культурна пам'ять, пам'ять і простір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/76986/kulturologiya/istoriya_pamyati_pamyat_natsiyi_kulturna_pamyat_pamyat_prostir (4.04.2017).

32. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті Українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн / В. Карлова // Ефективність державного управління : збірник наукових праць. – 2008. Вип. 14/15. – С. 203-214.
33. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112-116.
34. Коник А. Історична пам'ять як комунікативний концепт / А. Коник // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2012 – Вип. 33. – С. 112-116.
35. Леонова А. О. Державна етнокультурна політика в сучасній Україні: Теорія і практика / А. О. Леонова. – К. : ДАКККіМ, 2005. – 275 с.
36. Лоштун О. Б. Історична пам'ять та сучасність / О. Б. Лоштун // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVII. – С. 298-300.
37. Любовець О. М. Місця пам'яті: інструменталізація поняття [Електронний ресурс] / О. М. Любовець. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20018-miscya-pam-yati-instrumentalizaciya-ponyattya.html> (24.03.2017).
38. Любовець О. М. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект / О. М. Любовець // Національна та історична пам'ять. – 2013. – № 3. – С. 117-125.
39. Любовець О. М. Регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні [Електронний ресурс] / О. М. Любовець. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20016-regionalni-osoblivosti-formuvannya-nacionalnoi-pam-yati-v-ukraini.html> (4.04.2017).

40. Ляшенко О. Історична пам'ять українців: точки зближення і розриву [Електронний ресурс] / О. Ляшенко. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/ukr/analitics/socyum/7285> (26.03.2017).
41. Макарчук С. А. Етнографія України : навч. посібник / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
42. Моріс Альбвакс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Моріс_Альбвакс (24.03.2017).
43. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
44. Наумова І. Б. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українських дослідженнях: дефініції, функції, конструкції [Електронний ресурс] / І. Б. Наумова. – Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/histori/107/20031-problemi-istorichnoï-pam-yati-v-suchasnix-ukraïnskix-doslidzhennyax-definicïi-funkcii-konstrukcii.html> (17.04.2017).
45. Савельєва І. Знання про минуле: теорія й історія / І. Савельєва, А. Полетаєв. – СПб. : Наука, 2006. – 751 с.
46. Симоненко І. Концептуальні засади державної політики пам'яті [Електронний ресурс] / І. Симоненко // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/> (15.02.2017).
47. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення / В. Солдатенко // Вісник НАН України. – 2011. – № 12. – С. 52-63.
48. Хальбвакс М. Коллективная и историческая пам'ять [Електронний ресурс] / М. Хальбвакс. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (15.02.2017).
49. Чупрій Л. В. Музеї як інститути пам'яті: сучасні реалії та перспективи модернізації [Електронний ресурс] / Л. В. Чупрій. – Режим доступу:

<http://www.stattionline.org.ua/histori/107/20001-muzei-yak-instituti-pam-yati-suchasni-realii-ta-perspektivi-modernizacii.html> (24.03.2017).

50. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7-11.
51. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

Шаповал